

1925 чылдың август 31-де
үлүп эгелден

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№12
(18599)

2015 чылдың
февраль 5
четверг

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Кыштагда

ТОС-ЛА ЧҮЗҮН МАЛЫМАЙНЫ ААРАЙ...

Хоочун малчын Май-оол Маадырның кыштаанда.

(Материалды 5-ки арындан номчуур).

Хүннүн медээлери

ГАЗ ЧОК

Кызыл хоорайның төпчүткен газ хандырылгалыг хөй каът чуртталга бажыңнарының чурттакчылары январь айның сөөлгү хүннеринден газ плиталарыга аыш-чем хайындырып алыр арга чок боол турар. Ол бажыңнарны «Тувгаз» ажык акционерлиг ниитилел газ-биле хандырабайн турар, чүге дээрге бо бүдүрүлгениң өрөзи көвүдээш, газ садып алыр акшазы чок. Кызыл хоорайдан аңгыда, республиканың девискээринде 93 суурларны болгаш хоорайларны ААН «Тувгаз» газ-биле хандырып турган. Амгы үеде ол суурларның, хоорайларның чурттакчылары база газ чок арткан.

«Тувгаз» ажык акционерлиг ниитилелдин удуртукчузу Валерий Иванченконун «Шын» солунун редакциязынга дыңнады-биле алырга, республиканың чонун газ-биле хандыраарыга дузаламчы кылдыр 2 миллион 900 муң рубль акшаны үндүрүп бээр аргазын Тыва Республиканың Чазаанда шийтирлеп турар.

Республиканың газка чылдың-на хереглели 1,7 муң тонна хире, ооң 60 хуун чурттакчы чон ажылгап турган.

АҢЧЫНЫҢ ҮЛҮҮ

Чоннун мал-маганының кол дайзын-нары ийи буттук «бөрүлериң эштери» дөрт буттук бөрүлөр эрткен 2014 чылда малчыннарның мал-маганынче халдап, оларны өлүрүп, ниитизи-биле Тываның мал ажыл-агыйыга 19 миллион рубль когаралды чедирген. Сөөлгү чылдарда бөрүлери кыргып-хыдыр ажылды Тываның девискээринге күштелдирген. Тыва Республиканың күрүнениң аңчыр ажыл-агый комитетинин сан-чурагайлары езугаар чүгле 2014 чылда республиканың девискээринге аңчылар 738 бөрүнү чок кылган.

Бөрүлери чок кылып, чоннун малын олардан камгалаарыга Тыва Республиканың күрүнениң аңчыр ажыл-агый комитетинин штатта аңчызы Омак Донгак бодунун улуг үлүүн кирип чоруур. Эрткен чылын 65 бөрүнү ол чок кылган. Ол дээрге Тываның аңчыларының адып өлүрген бөрүлеринин 12 хуу хирезидир. Омак Васильевич республиканың барык бүгү девискээринге бөрүлери чок кылырынга, малчыннарны, чылгычыларны хаарап тудуп, оларны бөрүлери аглап аңнаарыга кириштирип турар. Дем кадып бөрүлери аңнаваз болза, оларның-биле демисел түңнел чок. Кызыл хоорай чоогунда Улуг, Биче Соолдар, Чаа-Хөлдүн Буура тайга, Чөөн-Хемчиктин Шеми, Хөндергей дээш бөрүлөр аңнап, ооң барбаан-чорбаан чери чок деп болур. Арга-дуржулгалыг аңчының хайгааралдары Тожу, Каа-Хем, Бии-Хем ынчаар бөрүлөр хөлүн эрттир хөй эвес, а бо барыын кожууннарда дыка хөй деп илереткен.

Чаа 2015 чылда аңчының олчазы 5 бөрү болган.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

Кадык камгалалында

Чиигелделер хевээр артар

Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы эрткен чылдың түннелдерин үндүрүп, 2015 чылда кол сорулгаларны тодараткан. Бистин номчукчуларывысты сонуургадып турар чугула айтырылгарга карыларны кадык камгалал сайыды Орлан Эрес-оолович Донгак берген.

Кадык камгалал адырының ажыл-чорудулгазының баш буугаар түңнелдери бар. Оон көөрге, Тываның чурттакчылары-аары чоруу көвүдээн бе азы эвээжээн бе? Өлүп хораары-байдалы чавызаан бе?

Улустун аарыыры көвүдээн деп чугаалап болбас. Чамдык аарыг-чижээ, онкология, хан эргилдезинин талазы-биле бис чурттуң чам-регионнарындан эки байдалдыг бис. Ооң-биле чергелештир сөөлгү дарда социал ужу-уткалыг аарыглар, ооң санында туберкулезту өжеткен күженишкinnen турбузе, чурттакчы чоннун кадыкшылдалында езулуг-ла экижишкин чедип алдынган деп мактаныр ар-ис чок. Чаш уругларның бүрлүрү, орук-транспорт озал-ондаандан, туберкулезтан өлүп хораары чавызап турары өөрүнчүг. Өске аарыглар өлүп хораар байдал эрги деңгелде хевээр.

Баш удур экономиктиг көргүзүлгелер-биле 2015 чыл амыр эвес-ринг. Ынчангаш Тываның чонун кадык камгалалы-биле хол-кан чугула айтырыглар сонуургадыры чугаажок. Чүнү-даа най олар эмнер өртээниң дугайында айтырып турар. Мында далды кым контролдап турарыл? Эмнер өртээн улгаттырбас ш кандыг хемчеглер алдынып турарыл?

Тываның Кадык камгалал яамызы республика девискээрин-аптека албан черлеринде өртөктерни хайгаарап турар. Бир-ле-арында, кадыкшылга эң-не чугула деп көрдүнген болгаш тус-данзыже кирип турар эмнер дугайында чугаалап турарым бо.

(Уланчызы 2-ги арында).

Тиилелгениң старты

Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң юбилейлиг байырлалдарының үезинде Хамаарышпас күрүнелер эвилелиниң даштыкы кызыгаары-биле Тиилелгениң эстафетазы эртери чаңчыл апарган.

Хамаарышпас күрүнелер эвилелиниң чурттарының улустарының шаг-төөгүден бээр тыттып келген эп-найыралын болгаш дем-билелиг чоруун улам быжыктырар, фашизмге удур демиселге маадырлыг чоруун утпас сорулга-биле Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 70 чыл юбилейинге тураскааткан Тиилелгениң эстафетазы 2015 чылдың февраль 2-де маадыр шивээ Брест биле маадыр хоорай Мурманскиден стартаан. Бо улуг хемчээлдиг шериг-патриотчу акция, Тиилелгениң эстафетазы май 28-те Кызыгааржылар хүнүнде Москвада Мөгейи даанга кээп доктаар.

Тиилелгениң эстафетазының оруун дургаар кызыгаар шериниң кезектери тус чер эрге-чагыргазының органны болгаш хөй-ниити организациялары-биле кады Тиилелге тураскааткан байырлыг хуралдарны, митингилерни, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери-биле ужуражышкыннарны, өөредилге черлеринге Маадырлыг чоруктуң кичээлдерин эрттирер, делгелгелерни организааар болгаш артистер концерттерни көргүзер.

(Уланчызы 2-ги арында).

Орук чөөн чүкче углаар

ХКД чурттарының институтунун төлээзи: «Тывага каайлы инфраструктуразын сайзырадырга Россияның садыглажышкын аргазы калбарар».

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Россия-Моол кызыгаарында эң улуг болур эртирилге пунктузунун ажыдышкынын дүргедеринин дугайында дугурушкан. Чоокта чаа болган ужур-ажылга үезинде «Хандагайты» контроль-эртирилге пунктузун эде дерининин дугайында ажылдарнын планын Роскызыгаарның удуртулгазынга дамчыткан. Кол сорулга—ооң эрге-байдалын хөй талалыг кылдыр тургузары, ынчан чурттар аразының кады ажылдажылгазынга чаа-чаа аргалар ажыттынар. Күрүне кызыгаарын чаартып дерининин талазы-биле федералдыг агентилелдин удуртукчузу Константин Бусыгин Шолбан Кара-оолдун чалаанын езу-гаар республикага чедип кээр.

АКШ-тын болгаш Европаның талазындан санкциялар улажып туруп бергенин Россия Чөөн чүктүн чурттарында көрнүп эгелзэн деп, эксперттер санап турар. Ынчангаш бистиң чуртувустун Азия-биле кызыгаарның курлавырларын иденкейлиг ажыглап эгелээр черек. «Хандагайты» контроль-эртирилге пунктузун сайзырадырының болгаш диптер аразынга транспорт аргыштырылганын перспективаларының дугайында Тываның эрге-чагыргаларының күженишкенин Pravda.Ru интернет-курлавыр демдегледип турар. Россияның төп кеззэнден, Москвадан үнген орук Уралды, Барыын Сибирин болгаш Моолду таварааш, төп Кыдатче, Пекинче болгаш оон улаштыр Гонконгче, Мурнуу Кыдатче болгаш Мурнуу-Чөөн Азияже кирер.

«Инфраструктураны сайзырадырга хереглел барааннарының кайы хире хөй кирерин барымдаалавас, аар деңзилиг дериг-херекселдерин, оон иштинде автомобильдерни эртирип турарын дүрген болгаш эвээш чарыгдал үндүрүп тургаш, контрольдаары чугула — деп, ХКД чурттарының институтунун экономика килдизинин удуртукчузу Аза Мигранян Pravda.Ru-га берген интервьюзунга демдеглээн. — Автомобильдерни сөөртүрүн каайлы кызыгаарын дамчыштыр азы ол-ла черинге көрүп боттандырып турары чажыт эвес болгай.

Оон-даа ажыктыг, чарыгдалы

эвээш база бир арга бар. Тускай тургускан каайлы пунктузунун чарыгдалдары, ажылдакчыларының төлевири капитал салышкыннар негээри билдингир, оон аңгыда технологияны база чаартыры, рентгенография дериг-херекселин тургузары болгаш өске-даа ажылдарны негээр. Ынчангаш Тывага каайлы инфраструктуразын сайзырадырга чүгле РФ-че бараан аймаан кири сөөртүрүнге эвес, Россиядан Азия-Оожум океан чурттарынче, хамыктың мурнунда Моолче чедиреринге ажыктыг апаар. Аңаа янзы-бүрү дериг-херекселдер, машина тудар техника болгаш өске-даа чүүлдер кирер. Тодаргайлаарга, немелде өртектүндүрүү улуг продукция-дыр. Бо ажыл эргежок чугула. Ынчаар кылбас болза, нефть өртээниң өскерилгени-биле болдурган чидиргелеривисти дуглаары берге апаар».

«Каайлы инфраструктуразын экижидерге черле ажыктыг деп делегей дуржулгазы бадыйткап турар — деп, Россияның Улустарының найыралы университетинин чурттар аразының экономиктиг харылзаалар кафедрасының доцентизи Инна Андреева Pravda.Ru-га берген интервьюзунга онзалар демдеглээн. — Мында озалдыг чүүлдерин бары база чажыт эвес, чижээ, контрабанда. Ынчалза-даа корткаш, чүнү-даа кылбас эвес, чүгле хыналданы шыңгырадыр черек. Байдал мындыг турда ол айтырыгны даяр шийтирилээр чугула».

«Бистиң онзаланып турар чүүлүвүс — география талазы-биле кызыгаар чоогунда турарымыс — деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол демдеглээн. — Бир-тээ, барыын чүк санкциялар-биле бисти коргудар болза, чөөн чүк чурттарында үнер, бот-боттарымыска экономика талазы-биле ажыктыг харылзаларны тургузуп алыр аргаларымыс бар».

Амгы үеде «Хандагайты» контроль-эртирилге пунктузу чүгле ийи талалыг чурум езугаар ажылдап, чүгле Россияның болгаш Моолдун хамаатыларынга эртер арганы тургузуп турар.

gov.tuva.ru

Тиилелгениң старты

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Бо-ла бүгү хемчеглеринин кол-ла идеологтук үндезини Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустун Тиилелгенин совет бедни суртаалдаары болгаш кызыгааржыларның маадырлыг чоруун алдаржыдары, төөгүнү мегелеп өскертир чорук-биле демисежири, кызыгааржыларын тус черлеринин чурттакчы чону-биле кады ажылдажылгазын быжыглаары болур.

Тиилелгениң эстафетазын Россияның Айыыл чок чоруунун федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле Кызыгаар эргелелиннин ажылдакчылары Бурятияның кызыгааржыларының холдарындан апрель 10-да хүлээп алгаш, бистиң республиканың төвүнге эхкээр.

Тиилелгениң эстафетазының Тывага келгени-биле холбаштыр апрель 11-13 хүннеринде республиканың хоорай, суурларынга болгаш найысылал Кызыл хоорайга байырлалдар болур.

Апрель 13-түн хүнүнде Кызыл хоорайда Тиилелге шөлүңге Тиилелгениң эстафетазын Тываның кызыгааржылары боттарының эштери Алтай Республиканың кызыгааржыларынга дамчыдып бээр. Азияның төвүнден Хамаарышпас күрүнелер эвилелиннин мурнуу талазында чурттарының кызыгаары-биле Тиилелгениң эстафетазы оруун уламчылап чоруптар.

Россияның Айыыл чок чоруунун федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле Кызыгаар эргелелиннин парлалга албаны.

Чиигелделер хевээр артар

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Оларның өртзөн ай санында хынал турар.Тывада эмнернин шынарын контрольдаар төптүн дыңнатканы-биле, кадыкшылга чугула херектиг эмнернин өртзэ 3,5 - 4 хуу хире өскен. Чугула эмнернин даңзызынче кирбейн турар эм-таңнарның өртзөн аптека четкизи 30 хуудан көвүдеди өстүрер эргези чок. Ону Тыва Республиканың Чазаның хоойлу-дүрүмнери-биле ынчаар көрүп каан. Оон күүселдезин бис шыңгыы контрольдап турар бис. Эм хандырылгазы-биле чидиг байдал тургустунмас ужурлуг. Ынчангаш республиканың чурттакчы чонунга чугаалап каарым болза, бир эвес силер эм өртзөн

чыда эмнедирде, шприцтерни, эмнерни боттары садып турбас.

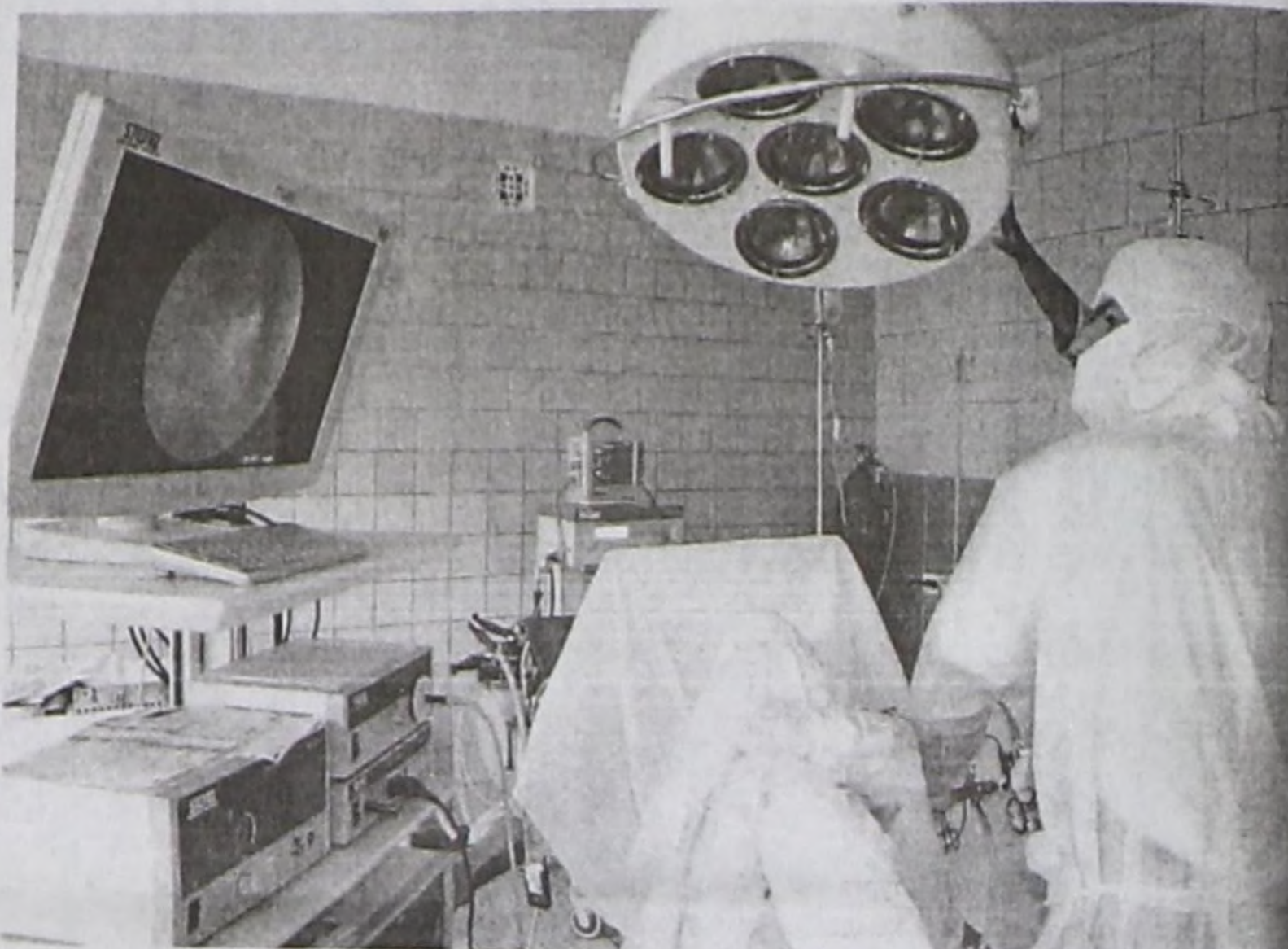
— Бедик технологиялыг медицина дузазы-биле ачы-дуза чедиреринин хемчээли кандыг болурул? Эмчилер ону хереглеп турар кижилернин шуптузунга дузалап шыдаар бе?

— 2015 чылда бедик технологиялыг медицина дузазын (ВМП) №1 республика эмнелгезинге улгатырганы-биле ол дузаның хемчээли моон-даа улгадыр. Эрткен чылдың төнчүзүнде №1 эмнелге урология, травматология, ортопедия, офтальмология, нейрохирургия, абдоминалдыг хирургия, арын-чаак хирургиязынга бедик технология-

тарында болгаш өске-даа федыг төптөрже чорудар. Бо 800 кижиге эмчи дузазын көр оларның 30 хуузу — уруглар.

— Акша төлеп тургаш дар медицина шинчилгезинде гормоннар, баш мээ, дамырларынга доплерография, МРТ, УЗИ кылдырар шинчилер бар болгай. Оларның дузы узаар бе азы бар ачы-дуза өртектөр өзер бе?

— Эмнеп турар эмчилер көргүзүлгери болгаш чоруткалар шинчилгелер, УЗИ халасдынып турар, чүгле оочурга дий алгаш, тодараттыгнан хүчедип келгеш, айтыкан проце-

Бүүректе кезишкын кылып турары.

хөлүн эрттир улгатырып алганын эскерип каар болзунарза, яамының «изиг шугум» телефонунче 8(39422) 3-43-08-че долгаарын диледим.

— Эмнерге чиигелделер артып калыр бе?

— Ынчамай канчаар. Бисте федералдыг болгаш девискээрнин даңзыларында чиигелделиг улус бар. Оларга дайын инвалидтери болгаш кижикчилери, оларның өг-бүлө кижигүннери, инвалид уруглар, 3 харга чедир уруглар, ховар аарыгларлыг болгаш өске-даа аарыг кижилер хамааржыр. Күрүне оларга халас эмнер-биле социал дузаны көргүзүп турар. Ындыг-даа болза социал ачы-дуза чиигелдези алыр орнунга акшазын ап турар аарыг улус эвээш эвес. Олар эмчилерин бижип берген эмнерин ишпеске, кадыы дорайтаар, амыдырал байдалы баксыраар деп чүүлдү медевеин турары хомуданыг. Ынчангаш чиигелде алыкчыларын социал ачы-дузадан ойталавазын дилээр-дир мен. Ол силернин кадыыңар экижидеринге дузалаар болгай.

— Амгы үеде эмнелгелер эмтаң, аш-чем болгаш өске-даа чүүлдер-биле канчаар хандырынып турары? Аарыг кижилер бодунун ак-чоорганын эхкээр, шприц, эмнерни боду садар байдал бар бе?

— Медицианың ыңдыг чарыгдалдарын албан медицина камгалаының (ОМС) ТР-де девискээр фондузундан акшаландырып турар болгаш бистиң эмнелгелеривис шагда-ла херектиг чүүлдер-биле долу хандырыгган. Эмчи дузазының талазы-биле 2015 чылда ОМС-те көрдүнгөн акшаландырышкын эрткен чылга бодаарга, 10,4 хуу улгаткан. Ынчангаш аарыг кижилер

лыг медицина дузазын көргүзүп болурунун чөпшээрелин алган. Чүрек-дамыр хирургиязынга, рентген-эндоваскулярлыг шинчилгеге тускайжыткан дузаны көргүзүп болур. Эрткен чылын Тываның чүгле перинаталдыг төвү неонатология талазы-биле ВМП-нин 165 хевиринге дуза чедирген болза, 2015 чылда №1 республика эмнелгези 1100 дузаны чедирип шыдаар. ВМП дээрге, улуг өртектиг эмнээшкын, ынчангаш ук эмнелге ОМС-тин девискээр фондузундан немелде акшаландырышкынын алыр, а аарыг улуска ол халас болур. Ынчангаш ВМП хереглеп турарлар республикадан дашкаар үнмейн, маңаа эмнедип ап болур аргалыг.

Федералдыг клиникаларга барып, ВМП алыр ужурлуг 600-700 кижини чылдыңна чорудуп турар бис. Манаашкында бөгүн 400 кижилер бар. Клиника аарыг кижини хүлээп алырын шийтирилгелерге-ле, пациентиге дораан дыңнадыптар бис. Квота талазы-биле кызыгаарлаашкын чок, оон санында кылымал иштелишкын (ЭКО) бар, бодувустун киживисти федералдыг клиникаларже чорудар бетинде шуптузу-биле харылзажыр бис. Ынчалза-даа ВМП-нин кайы-бир хевирин чүгле чаңгыс төптө азы чаңгыс институтта кылып турар болза, аарыг кижилер оорун хосталы бээрин манаар апаар.

— 2015 чыл чүрек-дамыр аарыглары-биле демиселдин чылы кылдыр чарлаттыг болгай. Бо талазы-биле каш уруг база каш улуг кижилер бедик технологиялыг медицина дузазын ап болурул?

— Чүрек-дамыр аарыгларынга ВМП-ни №1 республика эмнелгезинге көргүзүп болур бис, ол ышкыш аарыг улусту Новосибирскинин, Красноярскинин институт-

ны алыр. Бир эвес аарыг оочур манаарын күзевес болза өртзөн төлээр апаар. №1 республика эмнелгезинде МРТ-ге хамаартыр аңгы чугаалайын: мында аарыгы-биле чыда эмнедип турар болгаш дүрген дуза херектиг килер ону халас эртип алыр. А алаторлуг эмнедип турарлар өртзөлээр.

№1 эмнелгениң поликлиника салбырында, мурнунда республиканың консультация-диагностика поликлиникасында база №2 республика эмнелгезинде компьютерлиг томографтар бар. Аңаа шинчилгени медицина көргүзүлгери-биле ону эр ужурлуг болгаш оочур манаары белең кижилерге ол халас.

Төлевирилг ачы-дузалап эмнелге үндүрген чарыгдал барымдаалап, боду санап турар. Төлевирилг ачы-дузаларның хевилерин болгаш өртекттерин Тывага Кадык камгалап яамызының тус комиссиязы таарыштыр көрүрар. Бис ол талазы-биле өртект өстүрерин планнавайн турар болза, Ынчалза-даа МРТ болгаш компьютер томографияны шинчилгелер турганда, чарыгдал материалдар даштыкыдан кээп турар болгаш чургузунда ачы-дузалар өртзөн э санап болур. Эмнелге албан черинин шуптузунга төлевирилг чорудуп турар ачы-дузаларның өртекттерин аскан тайылбыр албан турар ужурлуг. Халас эмчи дузазы күрүмегадылалдарының девискээр программанын езугаар Тываның иштинде халас чоруттунуп турар.

Номчукчуларга сагындырып каларым: кандыг-бир айтырыг туруп келгенде, азы эмчи дузазының шыңгыы талазы-биле яамының «изиг шугум» телефонунче долгап болур.

ӨСКҮС АНАЙДАН БАЙЫЫР

Россия биле Украинанын аразында политиктиг чөрүлдээрлерин уржунда бистиң чуртуска удур Американың Каттышкан Штаттарының болгаш Европа эвилелиниң чурттарының экономиктиг кызагдааш-кышкыннары Россияны чүгле берге-дээшкыннерге таварыштырган эвес, а экономиктиг айтырыгларны канчаар шиитпирлеп турганын ханызы-биле сайгарып, частырылганы эскерип, чорунче база албадапкан деп болур. Экономиктиг кызагдааш-кышкынның уржундан тыптып келген бергелерни Россияның политиктиг удуртулгазы болгаш он экономиктиг буураашкын ылдыр хүлээп албайн, чурт иштинге аш-чемни, идик-хепни, барааннар бүдүрүлгезин көвүдөдир талазы-биле шыңгыы хемчеглерни алыры чугула деп санап турар.

Россия Федерациязының деңгээлдеринин баштыңнары, бойлужулуга хуралдарының аргалары, улуг хоорайларның орлери-биле январь 29-та эрткен өвүлел хуралга Россияның Президентизи Владимир Путин: «Дараазында чүүлдерге кичээнгеини тандырып тур мен: мында олуар кижилерниң хөй кезин-биле иштин 2008-2009 чылдарда ылып турганы ышкыш, шак-ла иччалдыр Федерацияның субъект уруунга экономикага болгаш социал адырга боттарының ап чорур хемчеглеринин планын кон-

Орлан ДОЛААН, сайгар-лыкчы:

— Чогул эртемин математика башкызы кижилер мен. Тозан чылдарда башкыларга ай-айы-биле шалың бербейн туруп бээрге, бергедешкеш, кезек када садыглаар дээш, ол-ла хевээр сайгарлыкчылап чоруп кааным ол-дур. Мээң садып турарым барааннарның хөй кезин даштыкы чурттарга бүдүрген азы ол чурттарның демдээн хап каан барааннар. Ону чон билер. Россияның иштинге бүдүрүлгени дүрген сайзырадырынче чогуур сагышты салбайн турган. Бистиң чуртувус даштыкы чурттарның бүдүрүкчүлеринин барааннарын садар рыногу апарган. Европа чурттарында бараан бүдүрүкчү-

дооскан мал эмчизи кижилер мен. Совхозтар сандараан, эртем-билим аайы-биле ажылдаар чер чок боорга, ада-иём-биле каш малывыстан туттунуп, 90 чылдарның кончуг берге үезин аргастынып эртивис. Тыва кижилер мал-магандан халбактаныр болза, кандыг-даа берге үеде хырнындан аштавас, экинден элевес деп ынчан билген мен. Бөгүн база боттарывыстың азырап өстүрген инээвистиң эддин садып тур мен — оон акша үндүрүп алыр. Бис боттарывыстың мал-маганывыстың эът, сүдү-биле амыдыраар болгаш, санкция дугайында чугаа-соотту херекке-даа албас-тыр бис. Ынчалза-даа мындыг чүүлдүн аайын тыппас-тыр мен. Россияның нефтин дашты-

Экономиктиг кызагдаашкынның уржундан тыптып келген бергелерни Россияның политиктиг удуртулгазы болгаш чон экономиктиг буураашкын кылдыр хүлээп албайн, чурт иштинге аш-чемни, идик-хепти, барааннар бүдүрүлгезин көвүдөдир талазы-биле шыңгыы хемчеглерни алыры чугула деп санап турар.

дүрген тургузар херек» — деп таллаан.

2008-2009 чылдарда, оон мурнда 1991 чылда Совет Эвилели ступ дүшкен соонда, чуртка туртуна берген кончуг берге социал-экономиктиг байдалга деңгээлге, Россияда болгаш Тывадагы социал-экономиктиг байдал анчок эки деп чурттакчы чонунун кезин санап турар. Ужуражып таллашканым дараазында кижилерниң чугаазы аңаа херечи.

Белекмаа ХЕРТЕК, пенсионер:

— Тывада амыдырал-чуртталгың байдалы совет үезинден эки деп көрүп чор мен. Мээң ит-дарыым черле шору улус бо, шээ, хайыракан, ажыл-ишке, амыдырал-чуртталгага кызымак. Эң уругларым бичии турда, ар дээш күрүне дузаламчы-шуут чок чүве. Ам мээң уруг-рым, кенээлтерим чаа божан уруглары бир хар чартыыңга чер күрүнден дузаламчы акша ир-дир. Кенним ажылдай бер-гем, оон бичии уруун алганы дээш, аң адымга акшаны күрүне бер-п тур. Ортун уруум ие капиталаш, дача садып алды. Ону чап багай дээр. Совет Эвилели ступ дүшкен соонда, кезек када арын дыка берге турду. Ам ын-г эвес-тир.

лери ол рынокту чидирбес дээш, санкцияларга удурланып турлар ышкыжыл. Санкциялар, бир талазында, Россияда экономиктиг байдалды эде көөрүңге салдарлыг болган деп бодаар мен. Аш-чемни-даа, идик-хепти-даа боттарывыс хөйүнү бүдүрер болза эки. Ону ынчаар кылыр арга Россияда бар деп бодаар мен. Бистиң кожаларывыс Ермаковск, Минусинск районнарының чурттакчылары дыка амданныг яблотарны, слива, вишняны тарып өстүрүп, орукта элээн чийк өртек-биле садып турар. Мен оон садып алыр-дыр мен. Бир эвес оларга күрүнен дузалаар болза, олар чүге чимис аймаан оон хөйүнү бүдүрүп болбас деп. Россияның иштинге чимис аймаан хөйүнү өстүрүп болурунун бир чижээ бо-дур. Оран-делегей кыдыында чурттардан Тываже яблотарны кири сөөртүп деп чүвени бодап көрүңер даан. Амданы кандыг ийик — шоолуг эвес. Бүгү делегейниң садыг организациязынче Россия кирип, даштыкы барааннарга эжиктери ажык кагганының түңнели ол-дур. Ам элээн өскерилгелер болур ужурлуг.

Борис ХЕВЭЭ, хууда мал ажил-агыйлыг:

— Ачамның күштүг ССРЭ дээр күрүнези буступ дүжүп турда, көдээ ажил-агый техникумун

кы чурттар садып алыксава, оон өртөөн чигедип турар деп телевидениеде дамчыдып турар. Нефтин даштыкы чурттар эвээш садып ап турар чүве болза, чурт иштинге бензин, солярка көвүдээр, чонга чийк өртекке садар ужурлуг эвес чүве бе? Херек кырында ындыг эвес-тир. Бензин, солярка өртөө аар хевээр. Кара угаан-биле бодаарга, кайы-даа күрүне баштай бодунун чонунун хереглелин хандыргаш, оон даштыкыже үндүр садар ужурлуг эвеспе. Кым билер дээр силер, мээң бодалым-дыр ийин. Чазак-чагырга деңнелинге бөгүн чугаалажып турар айтырылганы, санкциялар чокта-ла, шагда-ла шиитпирлеп эгелээр турган чүве дег-дир-ле. Тывага хамаарыштыр алыр болза, «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» төлөвилел дээн ышкыш улуг ажылдаар болза эки. Бо төлөвилел малдан туттунган чамдык кижилерге дыка дузалаан — согур көпөөк карманынче кири кааптар кижилер бо шагда кайда боор. Согур көпөөктөн байып үнген кижилер база бар-ла дээр болгай. Тыва кижилер болза, өскүс анайдан ылап-ла байыыр. Мал-маган өстүрер, мал чеминин бүдүрүлгезин көвүдөдир, мал продукциязын сүттен эгелээш дуюг, мыйызынга чедир болбаазырадыр — тываларның экти бүдүн, хырны тодуг чурттаар кара чаңгыс аргазы ол деп бодаар мен.

«Чон караа эндевес» деп тыва улустун үлегер чугаазы бар. Бо кижилерниң бодалдарынга чүнү немээр боор. Чүгле боттарывыс кызып-кылайып ажылдаар-ла болзувусса, амыдырал-чуртталга эки боор дээрзи илдең-дир.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

Ася ТЮЛЮШУН тырттырган чуруу.

«Дорт харылзаа»:

Пенсия хандырылгазында чаартылгалар

Февраль 12-де 10.00 шактан 11.30 шакка чедир «Шын» солунун редакциязынга пенсия хоойлузунда өскерлишкыннерге хамаарыштыр ээлчеглиг «Дорт харылзаа» болур. Аңаа Россияның Пенсия фондузунун Тыва Республика салбырының специалисттери киржир.

Пенсия фондузунун Тыва Республика салбырының даргазының оралакчызы Светлана Кенден, пенсия тыпсырын, санаарын, төлээрин организастаар килдистиң даргазының оралакчызы Аржаана Донгак, социал төлөлгелер килдизинин башкарыкчы специалисти Саяна Бараан, хуу учет килдизинин даргазының оралакчызы Урана Ойдулаа, инвестиция салышкынын организастаар бөлүктүн удуртукчузу Чимис Монгуш айтырылгаларга харыылаар.

Пенсия системазында чаартылгалар болуп турары-биле республиканың чурттакчы чонун «Дорт харылзаага» идепкейли-биле киржип, специалистерден сонургаан айтырылгаларыга харыыларны алырынче кыйгырып тур бис. Айтырылгаларны баш бурунгаар-даа, азы «Дорт харылзаа» үезинде-даа салып болур. Электрондук почтаже баш бурунгаар база чорудуп болур.

Харылзажыр телефоннар:

2-01-35, 2-30-69, 8 929 314 1234.

Пенсияга 11,4 хуунун немелдезин санаары

2015 чылдың февраль 1-ден камгалалдыг пенсия 11,4 хуу өскөн болгаш ону пенсия баллынга дүүштүр санаар апарган. Чүге дизе ындыг чаартылга 2015 чылдың январь 1-ден пенсия санаарының чаа дүрүмү күштүг болуп киргени-биле холбашкан. 2015 чылдың январь 1-де пенсия баллы 64 рубль 10 көпөөккө дең турган болза, а февраль 1-ден ону индексастаан соонда бир баллдың өртээ 71 рубль 41 көпөөк чедер берген (64,1 x 11,4 хуу).

Февраль 1-ден камгалалдыг пенсия 1,114 коэффициент, азы 11,4 хуу өскөн болганда, ону балл таварыштыр санаарда, пенсионер кижилер бүрүзүнүн ап турар пенсиязынга дүүштүр санап үндүрер. Чамдык улус мону соора билип алгаш, бо баллды 11,4 хууга көвүдөдир, ынчангаш шупту пенсионерлерге немелде чаңгыс түңнүг болур деп бодап турары шын эвес. Өзүлде мурнуку чылдарда санап турганы ышкыш, пенсионер бүрүзүнүн пенсиязының хемчээлинден хамааржыр дээрзин онзагайлаары чугула.

Амгы пенсионерлерниң камгалалдыг пенсиязын февральда болган индексация езугаар канчаар санаарын тодаргай чижекке көөргө мындыг: М. кыраанының камгалалдыг пенсиязын ап турар. 2015 чылдың январь 1-де оон пенсиязы 13509 рубль турган.

Февраль 1-ден ыңай оон алыр пенсиязын 1,114 коэффициент-биле санаарга, 15049,36 рубль болур. Балл езугаар санап үндүрген немелдези — 1540 рубль 36 көпөөк.

Бо чылын балл тургустунганда болза, эргиде турганы ышкыш, хуузуңга көвүдөдир, чижеглей санап болур бе деп Пенсия фондузунун специалистеринден айтырымга, ол арай-ла шын эвес апаар деп харыыладылар.

Улус будалбазы-биле иштиги хөй-ле санаашкыннары албайн, ону Пенсия фондузунун специалистеринге арттыргаш, пенсионерлер боттары бөдүүнү-биле санап алырда, пенсиязының хемчээлин 1,114 коэффициентиге, азы 11,4 хууга көвүдөдир ап болур хевирлиг деп бодаар-дыр мен.

Ынчаар чижеглей санап көргөш, көпөөк чергелиг ылгал туруп келзе, специалистер шын эвес санаан деп буруудадышкын турбас боор. Чүге дизе бо удаада пенсионерлерниң санаашкынга сонургалын барымдаалааш, бодум хуумда билип алганым-биле мындыг тайылбырны кылып, пенсиязы кайы хире өскөнүн билип алырда, чижек-биле калькуляторга кижилер боду санап алырының бөдүүн аргазын айты-канымын чугаалап каайн.

Надежда ЭРГЕП.

Бичии уругларга туризм

Республика Чазаның шиитпирин-биле Тывада бичии уруглар туризмин сайзырадыр талазы-биле каттышкан чөвүлели тургустунган. Ону ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы Органа Натсак удуртур.

Чөвүлелдин тургузуунда регионалдыг яамылар болгаш албан черлеринин, хөй-ниити организацияларының, парламентинин, тус чер бот-башкарылга органның төлээлери кирип турар. Ында туроператорларның каттыжылгазын «Азия төвү» туристичи фирманың директору Елена Бянкина төлээлээр. Республиканың Культура яамызының дыңнатканы-биле, РФ-тиң Чазаның чанында Бичии уруглар туризмин сайзырадыр талазы-биле дүүштүрүлгө чөвүлелиниң декабрь айда хуралына хүлээп алган шиитпиринге дүүштүр чөвүлел тургустунган.

Чаа органның кол сорулгазы — бичии уруглар туризмин сайзырадырынга сонургалдыг албан черлеринин, хөй-ниити организацияларының күжүн каттыштыры. Чөвүлелдин чоокку планында бичии уруглар туризмин катап сайзырадыр талазы-биле ажылды шуудадыр концепцияны, регионалдыг программаны болгаш нормативтиг баазаны ажылдап кылыры кирип турар. Уруглар туризминче кандыг-даа деңнелдин эрге-чагыргазы сөөлгү чылдарда көңүс кичээнгей салбайн турган.

Чөвүлелдин хуралдарын чартык чылда чаңгыс катап эрттирер деп дугурушкан. Ажык бадылаашкын-биле хүлээп алыр оон шиитпирлерин ында кирип турар шупту органныр болгаш организациялар ылап-ла күүседир ужурлуг.

ЧӨКПЕК ДИЛЭЭШ...

Аыш-чемниң дээжинин деспи долдур салып делгээн арат кижээ алдар-мактал!

Сөөлгү үеде ак чемивисти алдаржыдып, хүндүткөп, аяк долдур ааржы, курут, ак-тараа, чинге-тараа, арбай далганы дээш, өске-даа чемнерни столга салып турар бис. Ынчалза-даа эжим-биле бистин сагыш-сеткиливиске таарышпайн барган чүүлүвүстү солунга бюкир бо-дадывис.

Ак чемни арат чонга кылып, садып-саарып турарларга эпчок-даа бооп чадавас, баш удур буруудатпазын диледивис.

Тарааны дайнал чир,
Далганы чылгал чир.

Чөкпекти амданнанып чир дээрзин улуг улус ыяк билер. Шаанда саржагы, чөкпекти шээр малдың тас азы дүктүг хырынга күстен эгелеп шыгжал, өгнүң дүндүүнге кадыр үрдүргөн хырыннарга кудуп, өг чанында базарыкка шыгжаар болгай. Оон амданнанып чүү дээр! Ол дээрке кел чыдар Шагаага үже-дир.

Сөөлгү үеде ак чемни канчаар-даа болбаадырдып турар аларган. Янзы-бүрү кат-чимисти холуп, ак чемниң амданын чидирип турары хомуданып-дыр. Эл ааржыдан курут кылбастаан. «Тыва мороженоени» «Гаруда» садыг-саарылга төвүнде садып турар. Оон чамдызы амдан-ныг, а өскелери сугзуг база боор. Оода чөкпекти чүге кат чулуунга холуп турарыл? Шаанда бышкан, чеми улуг чодурааны хоюдур соктап, дээрбелээш, өремеге холуп былгааш, чөкпекке холуп турган. Ол үеде чигир турган эвес, арыг чөкпекти чирге аажок амдангы. Амгы үеде кырган-аваларывыстың ышкаш кылган чөкпек тыылбас-тыр. Чөкпек дээш садып алырга, өл ааржы, көк-кат, бичин далган холуп каан боор. Ында бир омааш хире чөкпек бар. Ол шуут шын эвес-тир, хүндүлүг сайгарлыкчылар.

Чинге-тарааны чиг тараага чүге холуп турарыл? Ак-Тал сумунун чурттакчылары чинге-тарааны эки кылып. Оон чеми улуг, амдан-ныг, даш чок боор. Ол ышкаш төп базаарда Кара-кыс Чамановна кырган-аваның согаашка соктаан тараазы, оон хевээ, дээрбелеп каан далганының шынары дыка эки. Оон садып турар тараа, далганын чон аажок мактаар чүве.

Оон аңгыда шын кылган кургулдай, тыртканын чирге, кайы хире амдангы ийик. Амгы үеде кургулдайын-даа, тыртканын-даа ээди кадыг, үлдүргей, чулуу үнүп калган, амдан чок, чааның эвээжинден кургаг.

Акша кирип, орулга ажилдап алыры сайгарлыкчыларга бирги черде болуру билдингир. Ынчалза-даа тыва аыш-чемниң амданын өскертпейн садар болза, олча-орулга кай баарыл аан.

Пенсионерлерниң пенсиязы өзер деп дыңнааш-ла, сайгарлыкчылар «хостуг өртектөр» салып эгелээр. Коммунисттик партия үезинде өртектери кайы хамаанчок өстүрерин шыңгыы хынаар турганын сактып кээр-дир мен. Хостуг өртектери салып алган, хостуг чанчаар садыг-жылар: «Чиик өртектиг садыгдан тып алгаш, оон барып садып алы» дээр, эгчогун канчаар боор. Олар кырган-даа, аныяк-даа садып алыкчы хомудай бээрин билбес ирги бе?

Удавас Шагааны байырлаар бис. Ынчангаш бурун өбелеривистин кылып чорааны ышкаш амдангы, ак чемни садарын күзеп артывис.

Майя ДАРГАТ.

Кызыл хоорай.

СЕН – САЙГАРЛЫКЧЫ СЕН

Январь 30-де Тыва Үндезин культура төвүнге Тываның аныяк сайгарлыкчыларының ийги түннел шуулганын ТР-нің Аныяктар болгаш спорт херектерининг талазы-биле яамы эр-тирген. Аңаа ТР-нің Экономика, ТР-нің Күш-ажыл болгаш социал политика яамылары, ТР-нің бизнес-инкубатору, ТР-нің садыг-үлетпүр палатазының төлээлери, найысылалдың болгаш республиканың аңгы-аңгы кожуннарындан аныяк сайгарлыкчылар, ТКУ-нун студентилери болгаш өскелер-даа киришкен.

Шуулганы ТР-нің аныяктар болгаш спорт херектерининг талазы-биле сайып Уран-кыс Мижит-Доржу Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун мурнундан чыылганарга байыр чедирип ажыткан:

— 2010 чылдан тура биче, ортумак бизнести республикада сайзырадып, калбаа-биле боттандырып турар. Бо хүнде боттарының ажыл-херээн ажыдып, аныяк чангыс чер-чурттугларын ажылчын олуттар-биле хандырып эгелээн аныяктарның саны 1000 ашкан. 2009 чыл-биле деңизерге, бо сан-чурагай 4 катал көвүдээн. Федералдыг болгаш регионалдыг тускай сорулгалыг программаларның деткимчези-биле аныяктар боттарының херээн ажыдар аргалыг. «Сен – сайгарлыкчы сен» деп федералдыг программа Тывада 2011 чылдан тура боттанып эгелээн. Ол 3 аңгы угланышкыныг. Бирээде, бизнестиң эге базымнарынга өөредир. Ийде, бодунун херээн ажыдар дээн аныктарны грант-биле деткири. Үште, Россияның, даштыкы чурттарның бүдүрүлгелеринге оларның билин бедидери.

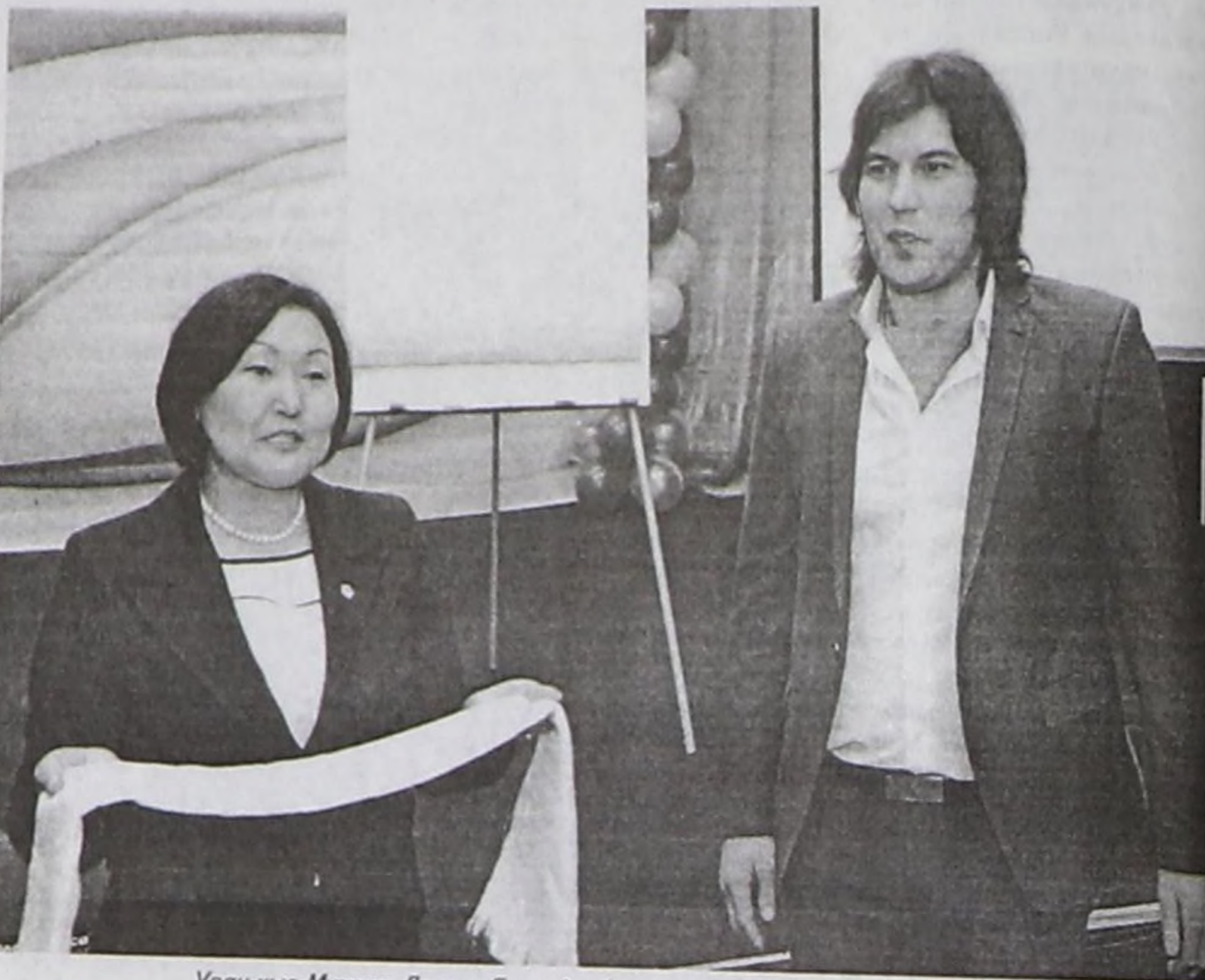
2009 чылдан эгелеп «Аныяк» немелде өөредилге чери-биле сырый харылзаалыг ажылдап турар бис. Аңаа 3000 ажыг школачыларны бизнестиң эге базымнарынга өөреткен. Ол өөредилге шөлчүгежинден 200 ажыг доозукчулар Россияның аңгы-аңгы дээди өөредилге черлеринде экономика болгаш бизнес угланышкынын шилип алган, өөренип турар. Оон аңгыда бо угланышкын-биле ТКУ-да 2 шөлчүгеш бар.

Үш чыл дургузунда хууда херээн ажыдып алган аныяк сайгарлыкчылар 200 аныяк өөрлерин ажылчын олуттар-биле хандырган. Ол ышкаш Россия чергелиг «Селигер», «Бирюса», «Алтай. Өзүлден» демдээ» деп аныяк сайгарлыкчылар шуулганынга республиканың 150 аныяктары үежилери-биле аргадуржулгазын солукшан. Февраль айда Моолче, Сонгу Керейке, Красноярск крайке бөлүк аныяктар билин бедидип чоруптар. Ынчангаш 2015 чылда идепкейжи аныяктарны мөөрейлерге киржиринче чалап тур бис — деп, ол чугаалаан.

ТР-нің Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының специализи Ай-Хаан Догур-оол 2015 чылдан эгелеп кадыкшылының байдалы-биле арга-шинээ кызыгаарлаттынган кижилерни ажылчын олуттар-биле хандырап күзелдиг аныяк сайгарлыкчыларга федералдыг бюджеттен күрүне деткимчезин көргүзөр тускай сорулгалыг программа ажылдай бергенин дыңнаткан. Деткимчени 22 хардан 30 харга чедир аныяк сайгарлыкчылар алыр эргелиг болгаш олар күрүненен 300-тен 500 муң рубль чедир деткимчени алыры көрдүнгөн. Чаа программаны аныяктар аажок сонугал, хөй айтырылгарга тодаргай харыыларны алган.

«Аныяктарның бизнес-төлөвилели» республика чергелиг мөөрейниң 2014 чылда тилекчилери: Кызыл хоорайдан: Юрий

Ли, Виталий Сургутанов, Чодураа Кара-Монгуш, Айя Куулар, Алдын-Херел Доржу, Саманта Чооду, Михаил Намчин, Начын Конгаа, Андрей Ондар, Людмила Шаравин, Ак-Довурактан: Милана Ооржак,

Уран-кыс Мижит-Доржу Бари Алибасовка ак кадакты тыпсып турары.

Чинчи Иргит, Шагаан-Арыгдан: Аяс Норбу, Аймир Чаш-оол, Чаа-Хөл кожунунун Чаа-Хөл суурдан: Менги Малбай-оол, Тожу кожунунун Чазылары суурдан: Сайдаш Кол, Ий суурдан: Алдынмаа Кузенок, Тес-Хем кожунунун Берт-Даг сумуздан: Омак Доржу, Элегес-Аксы суурдан Чалым Ооржак, Улуг-Хем кожунун Хайыракан суурдан: Олимпий Ондар, Чөөн-Хемчик кожунунун Шеми суурдан: Альберт Монгуш.

Чылдыңна Танды кожунда чараш бойдус чурумалдыг Дүрген-Оруу деп черге турисчи слет хевирлиг эртип турар «Тыва — хөгжүлденн девискээри» аныяктарның өөредилги чыыжыга олар бизнес-төлөвилелдерин камгалап турар. Оон кол сорулгазы — социал чугула болгаш аныяктарның сайгарлыкчы чоруунун бот-идепкейинин аргаларын боттандыраары.

«Аныяктарның бизнес-төлөвилели» деп мөөрейни 2009 чылдан эгелеп эрттирип турар. 2009 чылдан 2014 чылга чедир 96 аныяк кижилер күрүне деткимчезин ал, 200 ажыл чок аныяк кижини ажылче хаара туткан.

2014 чылда «Тергин бизнес-идея» деп республика чергелиг мөөрейниң тилекчилерин шаңнаан. Мөөрейниң тилекчилеринге 10-дан 50 муң чедир акша сертификаттарын тыпсыры көрдүнгөн. Бо чылын Кызыл хоорайдан аныяк сайгарлыкчы Айдын Дарбаа тилээн.

«Россияның аныяк сайгарлыкчызы» мөөрейниң республика чергелиг чадазының «Чедишкынниг старт» номинацияның тилекчилери: 1-ги черде Болат Тюлюш (Тожу кожунунун Тоора-Хем сумуздан, «Азас» дыштанылга баазасы), 2-ги

черде Артыш Сарыг-оол (Тес-Хем кожунунун Самагалдай суур, ыяш дилиндирер бүдүрүлгө), 3-кү черде Алдын-Ай Салчак (Кызыл хоорай, уруглар хайгаараар ачы-дуза чедирилгези) олар болган.

«Инновациялыг бизнес» төлөвилелдин тилекчилери: 1-ги черни Елена Базыр (Кызыл хоорайда «Полиграфсервис» ААН чингине директору), 2-ги черни Туран хоорайдан «Туран-медиа» компьютер төвүнүн хуу сайгарлыкчызы, 3-кү черни Саманта Чооду Кызыл хоорайда «Корона» ААН-ның хуу сай-

зин ажыттым. Ол чемниң холзы тыва далган. Арбай дал «чажыг холуксааны», йогурт, пакка холааш, ол-ла дораан алыкчының мурнунга кылып бис. Мээң чогаатканым Lite садыг марказын бүрүткедир документилерни чорудупкан Тыва коктейльдерниң «Чымка», «Хоюшка» деп аттарын чогааткан мен.

Амгы үеде «Сүбедей» өргээжинде тыва коктейль садып тур бис. Чоорту И. Я. аттыг спорт комплекзинге бс

гарлыкчызы алган.

Тилекчилер бо чылын «Россия-ның аныяк сайгарлыкчызы» деп Россия чергелиг мөөрейге Тываны төлээлеп киржир.

Шуулганың аалчызы, РФ-тин Экономика тиг сайзырал яамызының биче болгаш ортумак бизнес сайзырадыр талазы-биле эксперти, сайгарлыкчы, бизнес-тренер Бари Алибасов «Делегейни өскерттилер бизнес-идеялар» деп темалыг мастер-классы эрттирген. «Аныяк улус амыдыралда чүгле херегелер туруштуг эвес, а бурунгаар көрүштүг болгаш тывынгыр болур ужурулуг. Тыва — кайгамчык каас-чараш бойдус-чурумалдыг чер-дир. Маңаа туризмни сайзырадыр болза кончуг эки. Ол дээрге Россиядан акша-хөреңгини хөйү-биле республикаже кирип ал болур аргаларың бирээзи-дир. Ол ышкаш чүгле Тывага бүдүрген деп билдинип турар ховар барааннарны республикадан дашкаар, чоокку Красноярск, Новосибирск хоорайларның рыногунче дидими-биле үндүрери, сайзырадыры чугула. Бизнестиң орулгазы чүгле Тыва иштинге долганмайн, а республикадан дашкаар сайзыраар болза эки» — деп, ол чугаалаан.

Дуржулгазы бедик сайгарлыкчының арга-сүмелерин аныяк сайгарлыкчылар улуг сонугал-биле дыңнап, оон чагыларын бижип алган. Бари Алибасов аныяктар-биле айтырыг-хары хевиринге чугаалажып, олар-биле «чангыс аай чалгыгга» ужурашкан.

Айыкы Иргит, LiteFOOD бүдүрүлгениң ээзи:

— Бир ай бурунгаар тыва чонунун кадыыга ажыктыг, шынарлыг дүрген кылып тыва чем бүдүрүлгө-

өске-даа девискээрлерге сад жыгаштарны ажыдар бодал тур мен. Тыва коктейльдер кылыры баштайгы төлөвилелимниң би угланышкыны. Амгы үеде студентилерниң хүннүң чыгыы чемге ажааар «Роллтон» фирманың изиг сга дүрген шыгыдып чиптер үск далганының орнунга бо чазын ты үскен далганы үндүрер бис. О боттандыраарда тускай дериг-херсел херек, ынчангаш ТР-нің Аныяктар болгаш спорт херектерининг талазы-биле база ТР-нің Экономика яамыларыңче деткимче алыры-биле документилерни киридим. Ам чүт оон харызын маңаар алаар. Тыва да бизнес ажыдып алыр күзелде аныяктар хөй. Ынчалза-даа ола бүдүрүлгө ажыдарда албан-на хөтүнүг акша-төгерик херек деп бс даар. Бежен муң рубль-биле бин бүдүрүлгени ажыдып ал болур. Оо соонда күрүне деткимчезин алыры биле херек документилерни яамыларже кирип, бүдүрүлгезин улгаттырып, немелде ажылчын олуттарга ажыдып эгелээр. Москвадан келге бизнес-тренер Бари Алибасов мастер-класындан хөй ажыкты чүүлдерни билип алдым — деп, ол чугаалады.

«Сен — сайгарлыкчы сен» деп федералдыг программаның «Россияга аныяк кижик бүрүзү кымдан даа хамаарылга чок, бай-шыдалдыг, чедишкынниг болур ужурул» деп кыйгырынга катчып, Тывага биче болгаш ортумак бизнес улам хөгжүп, аныяк сайгарлыкчылар көвүдээр дээрзинге бүзүрелим шуулган соонда улам быжыкты.

Шончалай ХОВАЛЫ.

Альберт Хомушкунун тырттырган чуруу.

Тос-ла чүзүн малымайны аарай

(Репортаж)

Ыраккы кыштагда

Каа-Хем
кожуундан медээ

КЫШТАГ- ЛААШКЫН

Каа-Хем кожуунда кыштаг-лаашкын хүр-менди эртип, мал-маганның саны чылдыңна немежи өзүп турар. Кожуунда бода мал саны 6794 баш (ооң иштинде 2746 баш инек), шээр мал — 17519 баш (ооң иштинде 10766 баш төрүүр хой, өшкү), айттар — 2745 баш, хаван 1725 баш, нви 331 баш. Мал-маганны кышкы үеде коданда тура ажаалдада тудуп турар.

Кышты хүр эртип алыры-биле 19686 тонна сизенни, 199 тонна сенажты, 288 тонна силосту, 683 тонна тараа культу-раларындан мал чемин белеткеп алган.

Каа-Хем кожуунунуң девискээринде малчыннарның 86 кыштагларында мал-маган онча-менди кышты ажып эртип турар. Он бир кыштагларда электри чыры, 46-зында генератор ачы-дузасы-биле, он бири хүн батареясының күжү-биле чырыкты ап турар. Чеди тонна мал чылгаар дусту курлавырлаан. Кыштагларда мал чеми, суг база чырык четчир.

Январь айда дөрт бөрүнү (ийизин Ильинка сумузунуң девискээринден) узуткаан.

«Каа-Хем» МУБ-тун ажыл-агыйында 693 мыйыстыг бода мал (ооң иштинде 265 баш инек), 7 айт бар. Чоокта чаа 15 баш төрүүр хаваны садып алган. 2015 чылдың эгезинден тура февраль 2-ге чедир байдал-биле алырга 12992 тонна сүт сагдыган, 2653 тоннаны садып-саарып алган, а 1438 тоннаны белем продукция кылдыр үндүрүп, чонга садып турар. Тускай халчыгаштарга сүттү, хойтпакты, сметананы үндүрүп турар. Ол Каа-Хем кожуунуң төөгүзүндө бир дугаар сүт болбаазырадыр бүдүрүлгө болуп турар. МУБ-тун курлавырында ам-даа 429 тонна сизен; 98 тонна силос; 87 тонна сенаж база 67 тонна тараа культу-ралары бар. Саанчылар бир хонукта ортумаа-биле бир саар инектен 3,9 кг сүттү саап ап турар.

Людмила ЛАГБА.

Каа-Хем кожуун,
Сарыг-Сеп суур.

Дилээшкин уламчылап турар

2015 чылдың январь 30-де Сүт-Хөлдүн Суг-Аксында бажыңындан үнгеш, ээл келбээн 9-ку класстың өөреникчизи Саян Монгушту дилээр ажыл уламчылап турар.

ТР-ниң Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар херектеринин таласы-биле агентилелиниң камгалакчылары Хемчиктин дош адааның сугларында дилээшкин ажылдарын чорудуп эгелей берген. Кожуунуң девискээринде, малчын кыштагларда полиция ажылдакчылары, ТР-ниң ОБЯ-ның камгалакчылары, албан черлеринин ажылдакчылары база эки турачылар дилеп тывар ажылдарда хаара туттунган.

ОШАЧКИ ажылдакчылары чолаачылар-биле база ажылды чорудуп турар.

Бистиң корр.

Маадырларның 5 харлыг уйнуу Тумат.

сарлыкты хүлээп ап, ону кадарган. Сарлык өзүчел мал, ооң баш санын өстүргөш, хүлээди бергеш, кожазында «О-Шынаа» совхозтун 100 баш чылгызын хүлээп алган. Ону ийи чүс ажыг баш кылдыр өстүргөн. Ол кадарган малының чаңгызын-даа ышкынмас дээш карак кызыл ажылдап чораан. Малды дүне боорга, күзөттээр, хүндүс боорга, соондан сүрүп одарладып кадарар, кончуг харысалгалыг ажыл. Хүндүлүг дыштанылгаже үнгүже ол-ла совхозтун ирт малын өстүр кадарышкан. Аалдың ээзи бүгү назынында мал ажылынга бараан болганын оюн-баштак-биле чугаалай-дыр:

— Тос чүзүн малды шуптузун кадарган мен, чүгле ивини мал-давадым. Совхоз даргаларын ивиден база эккелиңер, кадарып берейн деп баштактаныр чордум.

1969 чылдың май 9-та Чаа-Суур чурттуг Елизавета Үстүүнчүковна Түлүш-биле өг-бүлө тудуп, амыдыралын кошкан. Ожук дажы дег үш оолдуг, чаңгыс кыстыг. Олар аңгы башка тускайлаанып, ажы-төлдүг чурттап чоруурлар. Май-оол Васильевич, Елизавета Үстүүнчүковна — чаптанчыг уйнуктарының ынак кырган-ачазы, кырган-авазы. Иелээ чеден харны ашса-даа, «олут орбас, чыдын чытпас». Хуу-зунда кадарган малын Шивилиг-Сайырга чайлагладып семиртир. Бо-ла мынчаар өскөн-төрзөн булу-нунда чай кээрге, хөлбөң, ногаан кыш боорга, хөвөң дег ак Орукку-Шынаазын одуртур аккан Хоолу хемин дургаар өшкү-хоюн кадарып чоруурлар.

Удавас Шагаа байырлары болгай, малчыннар канчаар ону уткуп турарын аалдың херээжен ээзинден сонуургадым. Чоннун үе-дүптен бээр эң сүзүгледиг Шагаа байырларын эртип турар эрги чылды эки үдеп, чаа чаларап келгенин чылды каң кадык, мөзү-бүдүштүг, аш-чемниг уткуур. Ол хүн эвилең-ээлдек болур, үнген-кирген чону-биле чолукулуур. Тавакта аш-чемниң ужуру, тос үениң дургунунда салган аяа долу болзун дээн уткалыг. Саң салыры база ужурулуг. Даң адып, хүн чаала үнүп орда, бедик тейжигешке Шагаа саңын салып эгелээр. Эрте шагдан кижилер хүнге, отка чүдүп чорааннар. Ооң ужурундан отту хүнүн черде чаштанчызы дээш аңаа чүдүп, ону дагып, аш-чеминиң дээжизин өргүп, сүзүглөп чоруур. Бо Хоолу хеминиң унун чурттаан чоок-кавының малчын-нары ээлчежи алгаш, Шагааны чылдыңна солун-хөглүг кылдыр эрттирер чаңылдыглар. Ол аалга баргаш, кажыктап, шыдыраалап, хүрежи ойнап хүнээр. Мөөрейлерге тиелзэннер шаңнал, мактадыр дээрзин малчын тайыл-

бырлады.

Малчыннар-биле чугаалашкаш, кажаада өшкү-хоюн, хураганна-рын сонуургаар дээш бажындан үнүптүм. Хойларны хоюза аарак улуг, муңгаш кажаа иштинче кирип келдим. Маалашкан-чи-лешкен хураганнарны, оларның аразында бызааларны, менден дезип аай-дедир маңнажып турда, тырттырып алдым. Өшкү, хой аразындан бир серге менче углай

Малчынның өөнүң ишти
Е.У.Маадыр.

келгеш, кымыл бо дээниг, чыт-тап, эдерип кылаштапты. Мал-чыннарга чугаалаарымга: «Ында чигир-чимис чиир ийи серге бар, ынчангаш эдерип турары ол» — дидир. Чигир ап алгаш, катап-ла хой аразында сергелер чанынга келдим. Беш харлыг Тумат-биле иелээ чигирлеривисти сергелерже сунарывыска саазыны-биле кады дызырадыр дайнап чиптер болду. Ынчап тургаш база чурукка тырт-тырып алдым.

Улуг дүш бетинде аалдың айт-тарын малчын хавырып эккелди. Чылгы аразындан Калдар айтты чарыштарга киржип турар чүгүрүк малым деп таныштырды. Бо чы-лын база айт чарыштарынга кириштирер сорулгалыг. Тос чүзүн малдың бо ээлери чымыштыг ишке барык бежен чыл дургунунда бараан болганнар. Арга-дур-жулгалыг малчыннарның үнген-кирген чону хой, дунмаларынга чагыг-сүмезин берип, амыдырал-дың делгем оруунче үдеп орав, оларның ада-иезиниң орнун солуп чоруур буянның өг-бүлө-дир. Мал-дыг кижилер бай-шырак чурттаар деп угаадыг кончуг шын. Оларның чеди чүзүн малы төрзөн Хоолу хеминиң делгемнерин шимеп-ле чорзунам!

Ася БАЗЫР-ООЛ.

Авторнуң тырттырган чу-руктары.

Кызыл-О-Шынаа-Кызыл.

Хоочун малчын Май-оол Васильевич Маадыр.

дээнде кыштагга чедип келдвис. аданда мал-маган кежээки одар-ан кирип келген болду.

Мен-даа, калдар ытты ээрти-рак, бажыңче кирип келдим. Чир суугуда от дызыраар. Чы-ы-даа кончуг, чыры-даа ден-и. Ырак-узак кыштагда-даа-ла, хоорайда-биле дөмей, хүн-ергиязы-биле чырыдып турар-рекселдиг. Малчыннар-биле-ыр-менди солушкаш, аяк шай-р-таанывыс соонда, чугаавыс-а шуудаан.

«Кижилер — чурттуг, куш — уя-» деп чоннун чечен сөзү бар. Кыштырылганы, тыва чон-н чагай чаңчылын езугаар-ал-чуртунарны болгаш ада-бенерни сонуургадып көрү-рем — деп айтырыгдан эгеле-м. Мээң салган айтырымга-с-Хемниң О-Шынаа сумузунуң-и-чыны Май-оол Васильевич-адыр оожум-топтуу кончуг ха-адыды.

— Ада-өгбөм чурту — Ча-аты. Доруг-Айттыг деп чер-1942 чылдың май 1-де тө-

ойнап-хөглөп, кадарчылап өскөн. Ол дузанын көргүзүптер апаргаш-ла, инекти сааптар, хойну када-рар, чылгызын кежээки одардан хавырып эккээр. Езулуг-ла көдээ амыдыралга таарышкан эрес-ке-жээ. Ол үеде Кызыл-Довурак деп черге садыг, чайлаг школазы тур-ган. Аңаа өөрөнгөш, мал ажылын улам чүглөп, чымыштыг ажылче ол шымнып кирипкен.

1964 чылда шериг албан-хү-лээлгезин күүседип чорупкан. Ажылгыр, кежээ, быжыг уруштуг кылдыр кижизиттинген болгаш эш-өөрүнүн болгаш командирле-риниң хүндүткелин чаалап алкан. Үш чыл ийи ай дургунунда Ир-кутск хоорайга шериг херзэн эки эрттиргеш келгеш, «Ак-Чыраа» совхозтун 30 баш санныг теве малын кадарып эгелзэн. Ону ийи ай кадарып чорааш, хүлээди-п берген. Улаштыр ол-ла совхоз-тун склад эргелекчизинге ажыл-дап чоруй, мал ажылындан база ыраваан. Дугуй кырынга чоруур садыг хөлгезин башкарбышаан, Мөңгүн-Тайгадан 100 ажыг санныг

ААС-КЕЖИКТИГ БОЛЗУН ДЭЭШ

Өг-бүленин, ооң салгалдарының ачызында чер-чурт, күрүне тургустунар. Күрүнеге хамааты кижиниң, өг-бүлезиниң уjur-дузасы кызыгаар чок үнелиг. Ада-чуртун өндүр чаагайы аас-кежиктиг, мөзү-бүдүштүг, угаан-сарыылдыг өг-бүледен эгелээр. Кижизидилге нарын, янзы-бүрү угуланышкынныг, аңгы-аңгы талаларлыг. Уругларга ада-иелериниң хуу үлегер-чижээ, оларның чонунга хүндүткелди улуг салдарлыг. Уругларны өг-бүлезинге бичизинден-не улуг улус-биле, өөрү-биле чугаалажып билиринге өөредир. Төрөл угун дөгөрезин билир кылдыр чаңчыктырар уjur-луг. Элээди өзе берген уруглары-выс төрөл бөлүк аттарын багай билир боор-дур.

Уруглар кижизидилгезинге хамаарыштыр «Кижилер болуру—чаа-жындан, айт болуру—кулунундан» деп чиге сөглээн тыва үлегер домак бар. Сурагылыг орус эртемден башкы А.С. Макаренко кижиниң мөзү-бүдүжү 5 харлыынга чедир хевир-леттинер дээни база анаа эвес. Амгы үениң эртемденнери чаш уругун кандыг кижилер болуру, аажы-чаңы иштиг авазының бодун эки ал билиринден дорт хамаарылгалыг, уругун кижизидилгези болгаш кадыкшылы ол төрттүнмээнде-ле, ие иштинден эгелээр деп кичээндирип турар.

Мөзү-шынарның эки-даа, багай-даа чүүлдерин улуг салгалдан биче салгалче дамчып кээп болур. Ада-ие ажи-төлү кадык, аас-кежиктиг, биче сеткилдиг, төрөлзирек, эрес-кежээ, топту-томаанныг, тура-соруу бедик, шынчы болурун күзээр. Бистер, кайда-даа, кандыг-даа ажил кылып турар болзувусса, ажи-төл-биле харылзажы бээр, ыяал-ла олар-биле кады-кожа чоруур бис. Ындыг болганда, хевивис-даа, сөс-домаавыс-даа бичилерге эки салдарны чедирер уjur-луг.

Уруглар садтарынга, школа-га бистиң уругларывыс 1-ден 17 харга чедир назынын эрттирер. Ынчангаш ада-ие-биле ясли-садтын, школаның харылзаазы быжыг болур уjur-луг. Ынчалза-даа чамдык ада-иелерниң өөредилге черлерин-биле харылзаазы кошкак. Хөй-ле чүүлдү, кижизидилгени-даа, үе-шак чедишпезинче чая каар аларган. Кандыг-даа байдалда уругларывыс өөредилге-кижизидилгези дээш үени тывар уjur-луг бис. Чүге дээрге

уруглар — бистиң келир үеvis. Уругун кандыг кижилер болурун таваа өг-бүлеге бичизинден-не эгелээр. Ынчангаш уругларывыстың кижизидилгези бир-ле дугаарында ада-иезинден кол хамаар-жыр.

Тыва чонун ажи-төл кижизидери ханы дөстүг, быжыг-туруштуг, ызыгуур салгалдыг турганы билдингир. Тывалар уругларын бичин чажындан-на улусчу эки чаңылдарга өөредип эгелээр. Бодун каяа канчаар алырын, өске өгже азы аалче айбылаан-да аңаа баргаш чүнү канчаарын, чүү дээрин айтып, сургал каар. Улусчу педагогика үе-дүптен ызыгуур салгал сайзыраан болгаш, кончуг быжыг, сагыры албан турган. Улусчу кижизидилгениң кол сорулгалы — уругларны угаан-сарыылдыг, кадык-шыырак болгаш төлөптүг мөзү-шынарлыг кижилер кылыры. Таптаашкын үезинде улусчу педагогика бодун эки чүүлдерин чидирген. Аныяк салгалдың кижизидилгезинде чет-пестерни чайладырда, оларны бодувустун эки чаңылдарывыска өөредир, төөгүвүске, культу-равыска, уран чүүлүвүске ынак кылдыр кижизидер уjur-луг бис.

Бодун башкы ажилынга 28 чыл ажилдап келдим. Бо үениң иштинде уруглар өөредилге-кижизидил келген практикамдан алгаш көөрге, чаш кижиниң кандыг болуп өзери ону кижизидип турар кижилерден, оларның боттарының мөзү-шынарындан, билин-ден, мергежилден хамааржыр боор чүве. Ынчангаш ада-ие-даа, башкылар бистер-даа уруглар кижизидилгезин бот-боттарывысче чая кагбайн, демниг кады ажил-даарывыс чугула.

Ынчангаш өөредилгени бол-гаш кижизидилгени национал культурадан хоорулчак чорут-пас деп санаар мен. Бо айтырыг талазы-биле сөөлүг үеде ада-өгбелеривистиң чаагай чаңыл-дарынче катап эглип, уругларга ханызы-биле өөредип турарывыс өөрүнчүг-дүр.

Уругларны кижилер аразын-га чурттап-ажылдап билир, өске улуска эвилең-ээлдек болур деп өөредир болза эки. Ол ышкаш уругларны төрөөн дылынга өөредир, ясли-садтан эгелеп чугаазын эки сайзырадыр чугула. Республикада кол ийн дылды уруг дески билир уjur-луг. База бир кол чүүл—дылдарны кажан, каяа,

канчаар ажыглаарын өөредир. Уругларның назынын аайы-биле номнардан садып, библио-текадан чыып бээр болза эки. Номнарны уруглары-биле кады номчуп, сайгарары ажыктыг.

Езулуг арыг-шынчы, ак сет-килдиг, кээргээчел, дузааргак, бодунун мурнунга, күрүне мур-нунга хүлээлгезин медепер билир хамаатыларны өстүреринде кол харысалга — ада-иеде. Ийги черде — ясли-сад, школа. Кижизидилге ажилын чорудуп турар хөй-ниити организациялары шупту демниг ажилдаар уjur-луг.

Чоок кижилеривис багай чаң-чылдарга алзыпканда, ооң хайы, моон хайы, бо эжи будады, дуу уруг будады деп хөй чугаа үндүрер болгай бис. Уругларывыстың амыдыралынга багай чүве бол-базын деп бодаар болзувусса, кижизидилге ажилын үзүк-соксаал чок чорудар уjur-луг бис. Маңаа, бир-ле дугаарында, боттарывыс-тын көскү үлегер-чижээвис херек. Аныяктарывыс, уругларывыс кижизидилгезинге чугула херек на-ционал онзагай чаңылдарывысты улуг салгалдың кижилери быжы-биле камгалап арттырбаанывыс база хомуданчыг.

Шаанда тыва чон хөй уруглар-лыг өг-бүлелерлиг чораан. Кожа аалдарның улуг кижилери бичилерин сээни, мээни дивес, кончуг кичээнгеилг дөңгө хайга-раар турган. Уругларны эки аажы-чаңга, дыл-домаа эвилең-ээлдек болурунга, улуг кижилерни хүндү-лээринге, чаштарны ажаап кара-ктаарынга, боттарының үе-чергези-биле эп-найыралдыг ойнап эдер-жирин чагып-сургал, өөредип чораан. Мырыңай бичилерни күш чедиптер-ле ажилынга киришти-рип, ооң дузазы-биле кижизидер. А оюн бүрүзү тускай кижизидик-чи уткалыг боор. Чечен сөстери, дүрген чугааларны, тывызыктар-ны, тоолдарны чугаа сайзырады-рынга, чогаадып бодаарынга, ты-варынга ажыглап чораан. Тевек-тээр, кажыктары, баг кагары, шыдыраалаары шимченгир, эрес-кашпагай, угаангыр, сагынгыр чо-рукка өөредир.

Амгы аныяк ада-иеде, уруглар-ы-биле ойнаар хамаанчок, чугаа-лажыр безин чай чок. «Сокса», «маңнава», «шимээрэге», «шап-тыктава» дээш каш сөстер-биле чугаалажыр. Ооң уламындан уруг-ларывыстың дыл-домаа чечен-мерген эвес, бодалын шын илере-

дип шыдаас.

Ылаңгыя бичин кижилер аажок өттүнүүлүк, ынаңгаш үлегер херек. Уругларның өзүлдезинге болгаш кижизидилгезинге, төлөптүг ада-иелерин болгаш чоок дөргүл-төрөлдериң дээрлиг улуг сал-дарлыг болуп турар. «Ада-ие-зи кандыг болдур, ажи-төлү-ындыг болур» деп үлегер домак дээрээшкениң уjur-дузасын улам күштелдирип, ханыладып турар. Бичин уруглар ада-иезинден чамдык шынарларны, харын-даа ажил-ишчи мергежилдерни, чаң-чылдарны төрүмелинден дөзөп, салгал ап болурун эртем бадыт-каан. Уруглар ада-иезин дөзөп төрттүнүзе-даа, чүгле кижилерниң деткимче-дузазы, салдары-биле, оларның-биле харылзажып, эдер-жип чорааш, кижилер апаар. Дол-гандыр турар амыдырал, ылаң-гыя тус-тус кижилер, уругларга эки-даа, бак-даа салдарны чеди-рип болурун билеп, улуг кижилер уругларга «Эки келзе, салдынма, бак келзе, туттунма» деп чагыыр. Багай аажы-чаңныг кижилерниң салдары хоралыг. Кайы хамаан-чок кижилер-биле эдеришпезин уругларга сүмөлөп, чагып чоруур болза эки. Уругларның кижизидилгезинче чүгле ада-иези эвес, а дөргүл-төрөлдери, чоок кижилери шупту сагыш салып чоруур болза эки.

Кижизидилге кадыг-дошкун арга-хемчеглерни ажыглавайн, кыска, ханы уткалыг чагыларны берип чорза эки. Бодундан улуг назылыг кижилерниң сөс-домаан дыңнаары, чагыг-сүмезин күү-седир, оларны хүндүлээр — кижизидилге мөзү-шынарның, биче сет-килдин херечизи-дир. Чүгле боду, ада-иези, чоок кижилери дээш эвес, а өске кижилер дээш база харысалгалыг мен дээрзин уруг-ларга угаадыр база чугула.

Шынчы чорукка кижизидил-ге чамдык өг-бүлелерде четпес. Ооң түннелинде баштай аар-саар чүве карак ажиттаары, ооң соонда харын-даа оорлаары дээр ышкаш багай мөзү-шынарга чедирип бо-лур. Чөпшээрел чок өске кижилер чүвезинге дегбес деп угаадыр болгаш бүзүредир күзениң. Ылаңгыя хоруушкун, кызы-гаарлаашкын хевирлиг хемчег-лерни бичин азы элээди уруглар-га хамаарыштыр кол хергелээр. Улгады берген уругларга бүзү-редилге, тайылбыр, сүме, чагыг хевирлиг хемчеглерни ажыглаары

дээштиг.

Кижилерниң бичин тура-ла билеп, медепер ча-ры «хоржок», «болбас» д-калыг чүүлдерин турар д-В.А. Сухомлинский айтып ч-

Кижизидилгени шын э-рудуп турарындан чамдык-лелерде күш-ажылга кижилерге мырыңай дедир болуп таварылгалар хөй. Уруглар ажил-ишке хөөн чок, ону билбес эвес, а харын-даа «а-ниң мойнунда олурупкан», «кулдары» ышкаш аажылаар-рылгалар база бар. Аңаа а-лер боттары буруулуг. Олар-ларынга кандыг-даа күш-аж-хүлээлгелер, даалгалар б-өг-бүлениң бүгү-ле ажил-боттары-ла кылырлар. Хары-уруглары дуза кадыксаарга, бодум кылыптайн, а сен-азы кичээлиң кыл» — диги-Чамдык уруглар школачы хү-гезин безин багай күүседип, дилгези кошкак, хөй-ниити а-дарынга, класстан болгаш-ладан дашкаар ажил-херек-база киришпес болгулаар. уламындан олар кандыг-даа-лээлге, даалга чок, чүгле беле-вени ал чииринге, ажылаар-чаңчыгып өзүп турарлар.

Чуртталгага төлөптүг ту-даа, харысалга-даа куруг че-тыптып келбес. «Уруглар-анаа-ла айбычызы, хелени-луру-биле бодунун хүлээл-рин кызыгаарлап турар ие к-зидикчи ава эвес, а уруглар-кулу апаар» деп А. С. Мака-конун чагыг кончуг ханы утка-Ындыг кижилерни кээргээр-маанчок, харын-даа бурууда-ужурлуг бис.

Кижизидилге дугайында эр-дээрге кижини канчап аас-жиктиг болдурарының дугай-да эртем-дир деп шылгаран-педагог К.Д. Ушинский са-чораан. Ынчангаш өзүп ора-галдың аксының-кежи ада-лерден, кижизидилге ажилы-болбашкан бүгү-ле кижилер-бир демнинден хамааржыр, дорт сөглөзө, частырыг бол-боор. Бистиң салгалывыс аас-жиктиг болурун кым-даа күзээр-Өзүп орап салгалдың кел-үеде салым-чолу» дээш к-бүрүзү харысалгалыг бис д-зин утпас уjur-луг бис.

Уран КАРА-МОНГУ
хоочун башк

«ҮЛЕГЕР СӨСТЕ НҮГҮЛ ЧОК»

Сарыг өртемчейге чурттап чорааш, бодунун чурту, чону, дылы дээш сагыш аарывас, сеткилдүвүрөвис кижилер чок-ла боор.

РФ-тин Президентизи В.Путин-ниң Федералдыг Хуралга Айытка-лын, Тыва Республиканың Башты-ны—Чазааның Даргазы Ш.Кара-оолдун Дээди Хуралга Айыткалын солун-сеткүүлдерде, радио-теле-видениеде калбаа-биле сайгарып чугаалажып турар-дыр. Бистиң даргаларывыс боттарының айыт-калдарынга чонун, эң ылаңгыя аныяк-өскөнниң, мөзү-бүдүжүнче улуг кичээнгеин салган-дыр. Ону солуннардан номчааш, радио-дан дыңнааш, телевизордан көргөш, чүүлдүгүндүм, детки-вистиң аргазы чок болдум.

Бистиң тыва чонувус шаг-төөгү-ден угаангыр, сагынгыр, кандыг-даа ажил-ишти бодунун үлегер

сөстөринге баш бурунгаар сиңи-рип каар чорааннар. Борто чижек кылдыр мындыг үлегер домактар-ны кирикседим. «Балык бажын-дан чыдыыр», «Каарган кас эдер-геш, даванын доңурган».

Бистиң республикавыста эң дээди дээр даргаларывыс безин тыва дылынга чегей чугааланы-ры, бөдүүн кижилерге билдин-мес сөстери хөй ажыглап турар. Чижээлээрге, «мэрия», «уни-тарлыг», «коллегалар», «бомж» дээш-ле, баар-дыр. Оон кедере-зе, «болза», «демги ол» деп бок сөстери чугаазынга хөйү-биле ажыглап, чугаазының шынарын кудуладып, кижилерниң хүндү-келин чаалал албайн турар. Тыва дылывысты даргаларывыстан эгелээш шак мынчаар бокталдырып тургаш, келир салгалдарга кан-чаар кадагалап арттырар бис.

Амыдыралда эң-не аарышкы-лыг кылдыр көдүрлүп турар ай-тырыг — арагалаашкын. Бо та-лазы-биле партия, советтер ажи-лынга бакы каткан күш-ажылдың хоочуну Д.Данзын-оол, Тываның ирбижи, улуг чогаалчы, шын дээш туржуп чоруур М.Ховалыг кончуг-ла шын бижидилер. Шаанда бичин суурларга дерги садыглар-ының даштынга 200 литрниц доскарлары спирттиг турганын бичин шаамда көргөним шын.

Спиртиниң ажиг доңун Ишпейн, чивейн көрээлиңер. Иелерниң чагыг сөзүн Ижиктирил чоруулуңар.

Араганың ажиг сөңүн Амазаңар, хоран-дыр ол. Адаларның чагыг сөзүн Арта баспайн чурттаалыңар —

деп чагыжып, чараштыр ко-жамыктап чорааш-ла, хоржок-тыр бис. Болганчок-ла «үскү-лештирилтер» бис. Моон мурну-да чедир билбейн чораан кижилер болдум. Арага ижиптерге, тыва кижилерниң мага-боду бүгү та-лазы-биле 25 хуу кудулай бээр дээрге, коргунчуг-ла-дыр.

Амгы үеде аныяк-өскөнниң каш хуузу «Шын» солунну ча-гыдып номчуп турар ирги але? Социал өскүс уругларның көвү-деп турарын ооң арыннарынга Надежда Эргеп көдүрүп турар-дыр. Аныяк тыва солдар, кыстар «Мен тыва кижилер мен» деп адын сыкпайн, өске язы-сөөк кижилер-биле холбашып, өг-бүлө тударын соксадыр херек. «Өттүнүк — өө-риничел» деп үлегер домак база бар. Тыва аныяктар, өг-бүлелер бот-боттарынга шынчы болуп,

ажы-төлүн көвүдедири эки үү-деп угаадыр чугула. Боттарыны ажи-төлү хөй өг-бүлелиг кижилер өскээр халыыр харыг кай-боор. Ийи-чаңгыс төлдөргө кижилер күш-шыдалын өскээр ч-рыгдап, өг-бүлеге шынчы эв-чоруун кылып, чарлып-буступ турарлар. Чаңгыс шил пивону кады ишкеш, чаңгыс дүннүң чылыг ку-паанга дүлнү бээрлери база бар. Ооң соонда бир миннип кээр-иштиг-сааттыг апарган боор. Эр-тем-билиг чедип алыр дээр изи-күзел-сорук кагдынар, хайыра-лыг чалыг үе кударал, муңгар-биле долдунар, социал өскүстөр тыптыр.

Тыва кижилерниң мөзү-бү-дүжү ынаңгаш баксырап турар-дыка-ла хомуданчыг-дыр.

Мөңгүн-оол СОНАМ,
күш-ажылдың хоочуну

Чер-чуртунун чоргаар ээзи

«Хоочун — коктуз»

«Кур болгаш куруккан черлерни шингээди алганы дээр», «Тинилгениң 20 чылы», «Октябрь революциязының 90-ыл ою», «9-ку беш чылдың шалпычызы», «ВЛКСМ-ниң 50-ыл ою» дээр, өске-даа медалдарнын, хөрек демдээниң медалдарнын, күш-ажылдың хоочуну Байыр-оол Тюлюшович Буян-Хөө Улуг-Хем кожуунунун орталыг суурда чурттап чоруу. Өскөн-төрөөн ынак чери-тур, оон интернационалчы чо-унун сайзыралын, ажил-ижин ады демнежи чурттап эртип алган хоочун-дур.

Байыр-оол Тюлюшович чеди дооскаш, Кызылдың дур-ары 1 училищезинге өөренип турган. Ол шагнын аныак-өскени актор-машина сонургаар тур-ун болгаш, улуг сонургал-биле өргөш, училищени чедишкын дооскан. Он алды харлыындан элп Күзүңгү, Хөтпө, Кожайның буларынга тараа тарып, чер аң-рып, дүжүт ажаажып, сизген сип, ак сеткилдиг ажилдап турган чону билер, хүндүлээр. Черлерниң аттарындан безин буларның ужу-кыды делгем, оон чыдары каракка көстүп, оон чегерикчи, байлак черин-ынаа илерей бээр.

Байыр-оол Буян-Хөө төрөөн үндөн чылдар ишти узун хуу-да чарлыр ужурга шериг хү-өлгүн эрттирер деп тургаш, барышкан. Барып-барып Бело-голга! Бир катап турган ке-н тыппайн баргаш, аза бергеш, шериг кезээңче кирип келген тур. «Шпион!» дээр соонда,

бөле-хаара туткаш, соок караң-гы өрээлче кирип октапкан. Кыдат азы көрей шивижин дижи, сай-гаржып-сайгаржып кээр, бот-тун солдады, кара тыва бооп-тур ийин.

Халажылга соонда чанып кел-геш, чаа-ла чемиш тыртып ора-дургаар баткан тараа шөлүн көөргө, сеткилге өөрүнчүн чүү дээр! Та чеже катап дүжүт ал-ган, сизген кескен, чер аңдарган... Чылдар эртерге, буураашкын эге-лээр. Рынок үези деп адаарыыс будулгаазынын чылдарда анаа ора-дур эвес, ажи-төлүн эвилел-дээр, картошка тарып, араттай берген. Оолдар-кыстары өзүп келгеш, өгленири өгленип, өөре-нири өөренип чоруй барган. Ба-йыр-оол Тюлюшович ам бо хүнде суурнуң чону багай эвес чурттап чоруур деп бодап турар. Сууржуң чон чурттап чораан Кожай үениң кавыскасы дээр эртсе-даа, эң-куруг кагбаан: ол чоок-кавыда дөрт кыштаг бар. Чылгы мал өзүп турар. Ылаш дилдирер сес хире биче бүдүрүлгө база бар. Торгалыг суурнуң солагай талазында шагдан бээр картофель тары-рынга тускайлап каан узун шөл чоннуң инек мал одарладыр чери апарган. Байыр-оол Тюлюшович чер-чуртунун бай-байлааның ча-жыды суг-биле элбекшилинде деп бодады. Шаанда арат бугала-рын, совхоз үезинде суггарылга системазын ажыглап, тараа тарып, картофельдин хөй дүжүдүн ап турганнар. Амгы үеде Торгалыг хемден агыскаан суг буга уну-биле аккаш, чурттакчыларның огород-тарын суггарып турар.

Шаанда-даа эвес, совет үеде күш-ажылдың кижизи алдар-ат-ка, хүндүткелге бүгүткен тур-ган. 1970 чылда «Күш-ажылдың хостуу» совхозтун удуртулгазы Б.Т.Буян-Хөөнү Москвада Улус ажил-агынын чедишкениниң делгелгезинче баар путевка-биле шаңнаан. Мал чеми белет-кээринге социалист чарышка республикага ийги черни ээлээр, Ортаагы Азия чурттарынче баар шаңналга төлөпиг болган. Эки ажылы дээр совхоз баштаар чери Сочиге барып дыштаныр пу-тевканы база берген. Бо-ла бүгү алдар-хүндүнүн артында чүгле ажил-амыдырал дээр уйгу-чыдын чок ажил-иш эвес, кижиниң оон-даа артык бедикти ажар, хөйүнү билип аар дээр чүткүлү база бар. Байыр-оол Тюлюшович чылдар эртерге, бригадир, оон механик, машина-трактор мастерскаяның эргелекчизи, инженер эрге-ду-жаалдарга ажилдаан. Аңгы-аңгы чылдарда Кемерово, Новосибирск хоорайларга курстарга өөр-енген, Кызылдың көдээ ажил-агы техникумун бот-өөредилге-биле, улаштыр марксизм-ленинизм уни-верситетин база дооскан. Школа-га башкылап, хөй-хөй оолдар-кыс-тарны машина-техника башкара кылдыр өөрөткен. Суурнуң комсо-мол, партия секретарына, совхоз-тун профком даргазына сонгудуп чораан. Ажил-ишче аныктарны, чонну эвилелдеп организаастаар-да бот-идепкей, үлегер херек. Бодунуң ажылы багай, арагачы азы дужун бодап чурттаар кижини кым дыңнаар деп? Тыва обла-стың 16-гы партия конференция-

зынга делегат болуп киришкеш, 2010 чылда Тыва Республиканың чоннарының съездизинге делегат кылдыр киришкени Байыр-оол Тюлюшовичиниң, каш-каш он чыл-дар эртсе-даа, коммунист үзел-бодалы, чончу тура-соруу өшпээ-нин көргүзүп турар. Хоочунуң амыдыралчы туружунуң база бир үнелели 2012 чылдың май 9-та Россияның Хөй-ниити палатазы-ның диплому-биле шаңнатканы болур.

Торгалыг хемниң унун эзлей чурттаан чоннуң аразында кезек түлүштер сурагжаан ырда «херек болза, төве-даа мунгай-ла, херек болза, терге-даа мунгай» дээр ышкыш, амыдыралдың бергеле-ринге торулбайн чурттап чоруур аймак болур. Байыр-оол Тюлюш-овичиниң улуг угбазы Долбаа Тюлюшовна, думазы уруг Кара-кыс Тюлюшовна Бүрбүсээр дээр каш кижин безин чедип кээр, «беш түлүш чүнү кылбас» дээр ышкыш бажың ишти чугаа-соот-биле дола бээр.

Бажыңның херээжен ээзи, бүгү назынында чоннуң кадык-шылы дээр ак сеткилдиг ажил-дап келген Евдокия Кыргысовна-ның белеткээни чөпкөп, чигирлиг божа, манчы-хуужуур, тырткан эъттиг котлета, честек-кат, инек-караандан, варенье, ыт-кады хан-дызы делгезин столдун ортузунда арагалыг шилди ужу-дээр салып каан. Бо өг-бүлө арага ишпес, элээр болгаш кадык-чаагай амы-дыралды суртаалдап чоруур чаа-гай чаңчылдарлыг өг-бүлелерге хамааржыр. Тыва езу-чаңчылда-рын сагып, чер-суун дагып, төрөл

аймаан каттыштырып чоруурлар.

Байыр-оол Тюлюшович — чеди чыл бурунгаар «Түлүш аймаа» деп чылдың эртер чыыштын тур-гузукчузу. Эгезинде 50-90 хире кижин кээп турган болза, ам 200 кижин, чеди берген. Танышлас төрелдерни, эң ылаңгыя аныктар-ны таныштырып, көрүштүрерин-ден аңгыда, кол сорулга өг-бүлөгө чараш, шынчы ынакшылды, бедик мөзү-шынарны хевирлеп суртаал-даары, амыдыралдың бергелерин-ге тура дүшпезиниң бир үнденин өг-бүледен, чаагай чаңчылдарын сагып чоруур төрөл аймактан эге-лээрин көргүзери болур.

Каш чылдар бурунгаар беш ажи-төлүнүн авазы, ынак эки рес-публиканың ыжык аарыгларын эм-нээр эмнелгеге чыдып алырга, ол дыка мунгараан. Коргунчуг аарыг-га уругларының авазын бербес дээр хондур-дүндүр кожа туруп, ажаап келгеш, бүзүрээр — чоок улузу эки туржур болза, аарыг чайлай берип болур. Кадайының чанынга чыткан херээжен кижиге ашаа эр үргүлчү эзирик кээр, ол келгеш, акша негээр болган. Ба-йыр-оол Тюлюшович ону көргөш, чөгөл төнүп, хорадай берген: «Бергедеп аарып чыткан аарыг кижиге эзирик кээр, ам артында акша негээр, арын-нүүр чок, чүү кончуг сойлу сен!» Оозу ыт чок барган.

Чуртталгада эптеш чок чүүл-дер-биле шын-на сеткилинден туржуп чоруур хоочун хөйүн көр-ген бол, сагыш-сеткили ам-даа сергек, кадайы-биле кожа орда көөргө, бежен хар ажып чоруур улус ышкыш, аныаксыг көстүр. Эки кижилер белең кырыас дээр-зи шын-дыр.

Галина МАСПЫК-ООЛ.

Сөөлгү үеде кижилерниң таар аяны ындыг апар-бе азы чединместин ха-мындан бе, кижин бүрүзүн наарга-ла, «кредиттиг мен» дээр. «Ажылдап-ла турар, ал-шалаң доозазы кредитче-де» дээр улус-ла хөй. «Кре-дит чок мен» дээр улус ховар. «М-биллиг дарга-бошка-дан эгелээр ажил чоктар-едир хуулуг чээли төлээр» дээр апарган.

Чоо хамаарыштыр дараазы-ны кижилерниң бодалдары-биле шыртып көрей.

Уулуг чээлиге хамаарыш-Сүт-Хөл кожуунунун ча-а даргазының экономика, төө талазы-биле оралакчы-Юраана Шини-Байыр мын-чугаалады:

Хуулуг чээли бажың-балгат, на-техника садып алырда, уруг-дарыг өөредип, өглө-дөр дээр ышкыш хөй чугула-лар дөргө таарымчалыг бай-ы тургузуп турган. Чаа үнүп-түн 2015 чылда доллар өртээр-адып-чоктааны-биле хуулуг-ни 30 ажыг хууга берип эге-тээр. Чон ам-даа хуулуг чээлини-ни оралдажып, банкыларда-лап турарын көргөш, алы-ап аар, оон канчап төлөп-ер ирги деп бодаар-дыр. Ажыы-биле чугаалаарга, — амыр, бээр — берге-дир. Оон мурнунда хуузу-турда төлээрине бергеде-турган болза, а ам улуг хууга-төлөөрге, аарышкылыг-ла-боор.

Алыры — амыр, бээр — берге

2000 чылдар үезинде чон кре-дит деп чүве-даа билбес турда, бир дугаарында «хоум-кредит» тыттып келди. Ынчан чон хуулуг чээлиниң утказын-даа орта бил-бейн чыда, аш-чем, идик-хеп дээр, чүнү-даа чээлиге ап турган. Хуузу эмин эрттир улуг болга-нындан чон дыка хилинчектенип турду. Хуулуг чээли алырының мурнунда хууда бюджетин са-нап, кайнаар чарырын боданып алгаш, ылап-ла амыдыралымга чугула херек эт бе деп ылавы-лап алгаш, оон соонда ону алыр болза эки. Шуут төлөп шыда-вас хире болза, азы ындыг-ла кон-чуг чугула эвес, бичин манаккаш, садып ап болур хире эт болза, хуулуг чээлини алган ажыы чок. Улуг чидириге таварышкыш ийик бе, азы аарыг-аржыкка алыскаш, азы ажил чок арткан дээр, оон-даа хөй янзы-бүрү чылдаганнар-ның ужуң аргажок төлөп шыда-вайн барган болза, коргуп, дезип турбайн, банкыга кээр, делег-ни бижип, төлөп шыдавайн барган чылдагаанын тайылбырлаар бол-за, банк ажилдакчылары оларның дилээр өөренип көөр аргаларын дилээр. Дилег-билдиринишкн кирибейн барган таварылгада, банкылар дугуржулга езугаар суд-че бериптер эргелиг.

Алдынай Шырап: «Эң-не чидиг айтырыг болза, улус бот-тарының төлөп шыдавазын биле тура-ла, хуулуг чээлини ап ту-рары. Ону төлээр ужуруг деп

бодавас, халас үлөп турар акша деп бодаарлар. Ам бо үеде улус хуулуг чээлини төлөп шыдавайн баргаш база бир чээли алгаш, шыдавайн барган чээлини дуг-лаар апарган. Ол шуут шын эвес. Өрөдөн өреже чурттап-ла чоруу-ра, чуртталга-даа солун эвес болу бербейн канчаар.

Чурттаар бажың айтыры-биле бергедеп турдувус. Өм ээзи-биле өг-бүлөвистиң саң-хөөзүн санап алгаш, ол хире акшаны төлөптер-дир бис дээр, ипотека алгаш, бажыңга чединдирис. Хуулуг чээлини шын ажыглаар болза эки, а бир эвес бодамча чокка алыр болза, кижин улам чедин-мес алаар-дыр ийин. Күрүнениң аныктарга көрүп кааны тускай чингелделиг программаларының ачызында чээливиң удавас төнер. Ол бодал-биле өрени төлээр-ге безин сагышка эки, өөрүнчү-дүр».

Хуулуг чээлиге хамаарыштыр үстүндө бижээним улустуң бо-далдары-биле таныжып көрдүвүс. Шынап-ла, ону канчаар ажыг-лаары кижиниң бодундан хамаар-жыр.

Бодум хуумда, чаа-ла кредит «модазы» эгелеп турда, оон-биле холбажып, амыр-дыжым чидирип, хилинчээм көргөн кижин мен. Ам кредитке муңчулуп, мунгараан улусту көргөш, кээргээр-дир мен. Кредитче дүлүн берген улуска үнер орукту, бичин-даа бол, ай-тыптар, а ам алыр деп турар улус-

ка кичээндир болзун деп иде-гээр, бижидим.

Чамдык улус «Акша дээр-ге шупту-ла бар каржы бактың үнер дөзү» дээр, а шынында акша экиге-даа, бакка-даа бараан бооп болур. Акша боду багай эвес, а акшага ынак чорук кончуг багай. Чамдык улус акша-ла бар бол-за, чуртталгадан өөрүшкүнү алыр деп санаар, а шынында акша-ның хөйүндөн, эвээжинден эвес, а акшаны шын, угаанның чарып билиринден кижиниң өөрүшкүзү хамааржыр. Ынчан кижин амыр-чыргалдыг, дыштыг болур. Кан-дыг-даа материалдыг байдалга тургаш, өөрүп билири — чурт-талгада эң үнелиг чүүлдерниң бирээзи-дир. «Бай-байлак көвү-дээр тутум, оон ажыын көөр улус көвүдөп турар. Байлактың ээзи-не, ону чүгле көөрдөн башка, ажык-дузазы чүл? Эвээшти-даа чиген болза, хөйүнү-даа чиген бол-за, ажилчынын уйгузу тамчык-тыг, а байнын тодуг-догаазы оон бодунга уйгу-дыш бербес» деп бир кижиниң бижип каанын ном-чааш, ол-даа кончуг чөптүг-дүр деп чүлдүгүндүм.

Хуулуг чээлини бодал чокка апарының чылдаганнары: бирээ-де, байың бээр боор мен дээр, ийде, чанында кады-кожалары-ның бир-ле чүве садып алганын көрүп кааш, адааргай бергеш: «Мен чоонган деп мен, кижин бо чү-веден дорайтаан бе» дээр, үште, бодунда бар акшазын шын чарып

билбесинде, дөртте, ажил кыл-бас, чалгаазында, беште, акшага эмин эрттир хандыкшылында. Бо бүгүнү ажыы-биле мелегей чорук деп чугаалаар-дыр ийин.

Хуулуг чээлини төлөп күш четпейн барган таварылгада оон багай салдары: бирээде, сагыш-сеткилдин амыр-дыжын чидирип-тер, ийде, өг-бүлөгө аас-дыл, че-рүлдээр, хөй хуу төлээнинден чединмес чорук улам күштелир, оон үнер арга тыппайн баргаш, кедерезе, амы-тынынга четтинген таварылгалар бар.

Мээр билдирим бир аныак уруг улуг хуулуг чээли алгаш, ону ууп чадааш, арагаллап чоруп тургаш, сөөлүндө барып, амы-тынынга боду четтинди. Ийи чаш ажи-төлү-нүн келир үезин безин бодаар ха-рыы чок кылдыр сагыш-сеткилдин аарыына алдыпканы ол.

Бир эвес сорулга чокка хуу-луг чээли алыр болза, кеземче херээңге онаашкаш, хомут азы дөңгү кедип алган кижиге дөмей болур. А бир эвес бир-ле улуг со-рулгалыг, бюджетин шын санап алгаш, хуулуг чээли алыр болза, ол кижин амыдыралында чединиш-киннерлиг болур.

Хуулуг чээли деп кончуг «ду-зактың» четкизинче кирбес дээр болза, бодунуң хире-шаа-биле чурттап, ажилдап алган акшазы-биле амыдырап чорааны-ла дээр. А бир эвес бай-шырак бо-луксаза, «ажыл кижини каастаар» деп тыва улустуң үлегер домаан сактып, хуулуг чээли эвес, а ажил кижини каастаар деп чүвени утпас болза эки.

Айдың ОНДАР.

Профилактика

Кыштын соок тыныжындан камгаланыры

Кыштын соок тыныжы улуг-бичи чонну дүвүредип, кадыкшылга, амы-тынга онза айылдыг байдалдарны тургуза берип болур. Дошкун сооктар үезинде кижилер хамаанчок, дириг амытаннар, аргалыг-ла болза, чылыг оран-савазындан дашкаар үнмейн олурарын кызыдар болгай. Ынчал-за-даа амыдырал, ажил-агый чыккылама соок дивейн, уламчылаар. Соок-тур дээш ажилдавын баар арга бар эвес, ажил-албан айы-биле ырак орукче-даа айттыр ужурга таваржыр улус бар. Ынчангаш кышкы үеде ал-ботту, ажы-төлдү ажыг чыварын айылындан камгалаарының бөдүүн аргаларының дугайында билип алыры артык эвес.

Канчаар кеттинерил?

Чылыг хеп деп чүве турбас, а кижиниң мага-бодунун чылыгын үндүрбес хеп турар. Ол дээрке чайгаар бүткен материалдардан даараан хептер-дир: хөвөңден, дүк-чүңден кылган пөс-таавы чылыгны эки кадагалаар, мага-боттан үнгөн өл-шыкты бодунче сиңирип алыр болгаш, кешти доңурбас шынарларлыг. Ынчангаш кыжын, аргалыг болза, синтетика хеп кетпес болза эки.

Оон аңгыда кижиниң мага-бодунун чылыгын каыттанган хеп аразынга тургустунуп келир агаар база камгалаар. Ынчангаш «калуста» ышкаш кеттинерин тускай специалистер сүмелеп турар. Чугула негелде — кеткен хеп тар болбас ужуруг, чүге дизе, тар хеп мага-ботта хан эргилдезинге шаптык кадып болур, а хан эргилдези бак-сыраарга, кижини доңуучал апаар. Ынчангаш элээди назылыглар ортузунда онза негелде тар чүвүрлер, курткалар соок үеде оларның кадыкшылынга айылды тургузуп болур дээрзин утпаза эки.

Тыва чон соок үелерде бут чылыглаарынче онза кичээңгей салыр турган. Тускай специалистерниң медегеп турары-биле, чыккылама соок кышкы үелиг девискээрлерниң чурттакчыларының кедер идиктеринге база синтетика холумаа турбазы күзенчиг: идиктин дашты-даа, ишти-даа езулуг алгы-кеш болур болза эки. Оон аңгыда кышкы идиктерниң дашты (ылаңгыя бичи уругларның) кылагар, суг сиңирбес болур ужуруг. Замша, нубук хевирлиг материалдардан даараан идиктерге хар ылдыртынып арткаш, оон эрип, идик иштинче чоорту кире бээриниң айылы бар.

Кышкы идик эмин эрттир өй, тар болбас ужуруг, ийи каыт (хлопок болгаш чүн) ук кеткен бут хостуг кире бээр болза эки. Идик иштинде агаар база чылыгны кадагалап турарын утпаңар. Идикке кеш азы кидис ойттар салган турары албан.

Кышкы үеде даштыгаар хол-хаптары, бөрт, моюн-ораар чокка үнмес болза эки. Ынчангаш ада-иелер ажы-төлүңге бо айтырыгны чугулалал тайылбырлаар ужуруг.

Соокта даштыгаа бодун шын алдынары

Соокка белең-селең доңмас дизе, сагыыр ужуруг бөдүүн негелделер:

1. Арага аймаан (пиво, коктейль...) ишпес. Арага ижиптерге, чылыга берген ышкаш сагындырар, а херек кырында спирт кижиниң мага-бодунун чылыгын дүргени-биле чарыгдал, дүрген доңа бээринге чедирер. Оон кадында бичин-даа арага ижипкен кижиниң кичээңгей дөгөйлени берип, бодунун азы чанында чоок улузунун, ажы-төлүнүн соокка алзып, үжүп-доңа бергенин эскербейн барып болур. А эзиир шыйрак кижини удуп, доңуп өлүрү мыяда. Эзиир-ниң уржуу-биле хол-будун, амы-тынын оскунган кижилер эмгежок болгай.

2. Соокта даштыгаа таакпылаваас. Таакпылаарга, мага-боттун даштыкы хан эргилдези оожумнай бээр, ынчан кижини дүрген доңар апаар.

3. Соокта даштыгаар үнерде, ажык чоруур арын-башты үстүг тускай кремнер-биле чаап алыр.

4. Кудумчуга соокта чаңгыс черге үр турбазын азы узун девискээрде үр үеде кылаштавазын кызыдар. Баар черге чедир орук ара садыг-магазинерге кире дүжүп, чынып ал чоруур.

5. Кудумчуга чаныңардан эрткен дүшкен кижилерниң арын-шырайында үжүп-доңа бергенин им-демдектерин эскеринерге, түвексинмейн, тура дүшкеш, ол кижиге чугаалаары күзенчиг. Дараазында өске улустун талазындан шак ындыг кичээңгей силерге угланыры чугаажок.

Бирги эмчи дузазын чедирери

Бир дугаарында, доңган кижини чылыг черге кирип, идик-хевин, уктарын, хол-хаптарын уштуп, чылыг хеп кедиргеш, чылыгы-тырар. Доңган черни оварымчалыг чугаш, кургаткаш, чылыг үндүрбес шарыгы салыр (ийи марля аразынга кылын хөвөң ораагаш, кырындан клеенка азы резиннеп каан пөс-биле шарыыр). Качыгдан кижиге изиг суксун, аш-чем ижирткеш, бир-бир таблетка аспирина, анальгин азы ийи-ийи таблетка папаверина, но-шпа берип болур.

Бо бугу хемчеглерни чорудуп тура, дарый эмчини, дүрген эмчи дузазын кыйгыртыр ийикле азы ук девискээрде эмнелге ажилдакчызынга чедирер.

Соок үелерде кевин-херекчок чылдагааннар ужуруг ырак-узак черлерге чоруктарны шегледирин кызыдаалыңар. А бир эвес аргажок берге байдалга таваржы берген болза, дөргүл-төрөл, эш-өөрге долгал чадал каан болзуңарза, Онза байдалдар ямызының «112» азы 9-99-99 дугаарларыңче азы дарый дуза чедирер албан черлериниң телефоннарыңче («01», «02», «03») долгал, дуза дилеп болур.

Валерия КОНГАР белеткээн.

Байыр чедириишкини

Бистиң эргим, ынак ававыс, кырган-ававыс Шулайпаа Хорушаевна ООРЖАКТ февраль 5-те 80 харлаан байырлалы. Ынак киживис Барыин-Хемчик кожуунун 1935-жылдың февраль 5-те 80 харлаан байырлалы. Бисти, 2 кызын, 2 огулун, доруктуруп өстүргеш, эртен пээр сумузуңда чурттап чоруур. Бисти, 2 кызын, 2 огулун, доруктуруп өстүргеш, эртен пээр сумузуңда чурттап чоруур. Бисти, 2 кызын, 2 огулун, доруктуруп өстүргеш, эртен пээр сумузуңда чурттап чоруур. Бисти, 2 кызын, 2 огулун, доруктуруп өстүргеш, эртен пээр сумузуңда чурттап чоруур.

Ававыстың орган чери — чылыг, чымчак,

Ававыстың турган чери — омак-хөлүг.

Амыдырал чаяп берген ававыс сээ

Аас-кежик, кадыкшылды күзедивис.

Аарыг-аржык, бергелерге алыспайн,

Ажы-төлүң, уйнуктарың өстүрген сен.

Ажыл-ишке эрес-кежээ, чагыс-сөзү угаадыгың,

Улус чонга хүндүткелдиг ававыс сээ чоргаараар бис.

Хүндүткел-биле, уруглары, күдээлери, оолдары, кенээтери база хей сан уйнуктарың

Хүндүлүг кызылчылар болгаш найысыл аалчылары!

Силерниң садып алган билеттеринер бичиңиң амы-тыныңа улуг салышкын болур. Силерниң сеткилиңерни Тамерлан улуг идегел-биле болгаш рел-биле манал турар.

Февраль 17-де УЧБ 18:00 шакта

«Чаш төлдүң салым-чолу...»

6 харлыг Тамерлан Оюнун Кыдатка нарын эмн эрттиринер деткимче-концерт.

Программа: Тываның алдарлыг болгаш аныяктери: Станислав Ириль, Луиза Мортал-оол, Гали рюн, Сайлык Омму, Борбак-оол Салчак, Сайзана (Саглана Сюрюн, үрер хөгжүм оркестри, тыва национал оркестр, «Анай-Хаак» студиязы)

оон-даа өске.

Билеттин өртү: 500 рубль. УЧБ-ниң театрың кассазында.

Хүндүлүг көрүкчү! Билет садып алырыңа - ол база улуг дуза!

Чонувусту улуг идегел-биле чалап тур бис.

Дуза кадарыңа акша шилчидер агар санның дугаары (реквизит Сбербанк): 4081 2650 0371 1935 Алыкчы: Салчак А.Р.

ИНН 170546887609

Карта дугаары: 4276 3100 2566 6092

Харылзажыр телефону: 8-923-384-92-20.

ИЗВЕЩЕНИЯ

В администрацию муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» поступило заявление от гражданки РФ Хертек Аниэя Анатольевны о предоставлении в аренду земельного участка из земель населенных пунктов, расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Кара-Холь, ул. Ананды, д. 1а для использования в целях — для ведения личного подсобного хозяйства, с общей площадью 1200 кв.м.

В рамках действующего законодательства администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва», в течение 30 дней со дня опубликования данной информации принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Тээли, ул. Комсомольская, д. 19, каб. № 222.

В.и.о. главного специалиста отдела экономического развития и по земельно-имущественным отношениям администрации Сундуй А.А.

В администрацию Пий-Хемского района (поступило заявление от гражданки РФ Кужугет Константина Борисовича о предоставлении в аренду, сроком (сорок девять) лет земельного участка категории земель сельскохозяйственного назначения, расположенного по адресу: Республика Тыва, Пий-Хемский район, территория бригады № 1 бывшей СПК «Пий-Хемский пахарь», с общей площадью - 3 кв.м., вид разрешенного использования — для сельскохозяйственного использования.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации отделом земельных и имущественных отношений и архитектуры администрации Пий-Хемского кожууна принимаются письменные заявления по данному заявлению.

Начальник отдела земельных, имущественных отношений и архитектуры Б.В. Ку

Мөгөйиң

Бистиң эргим, ынак ачавыс, ававыстың идегелдиг чөлөңгичи, уйнуктарының ынак кыргазыңа, күш-ажылдың хоочуну, ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы, ИХЯ-ның хоочуну, йору, үр чылдарда Өвүр кожуунун Дус-Даг суму чагыргазыңа чагырыкчылап ак сеткил ажилдап чораан Владимир Доржукаевич ДОНГАК үр аарааш кезээ мөңгөде чоок килеринден чарлып чоруткан. Ачавыстың сөөлү оруунче үдежи, биске моральдыг болмат материалдыг дузаны чедирген Өвүр кожуунун ИХЯ-ның хоочуннарыңа, Дус-Даг суму чагыргазыңа, Чөөн-Хемчик кожуунун ГАИ салбырыңа, Күш-ажыл болгаш социал политикага, республиканың № 1 эмнелгезинге, республиканың бичи уруглар эмнелгезинге, Дус-Даг болгаш Хандагайты ортумак школаларыңа, уруг-дарывыстың эш-өөрүңе, ачавыстың чаңгыс классчыларыңа, ырак-чооктан келген хүндүлүг кудаларывыска, эгин кедир чоруур бүгү-ле төрөлдеривиске, кожоларывыска, эриг баарлыг чонувуска чедир мөгөйиң, четтиргенивисти чүрээвистиң ханызыңдан илередип, оларның амыдыр чуртталгазыңа, ажил-ижинге ак орукту күзедивис!

Өөнүң ишти, ажы-тө

УРУГЛАРНЫҢ НЕВРОПАТОЛОГ БОЛГАШ ИЖИН-БААР (ГАСТРОЭНТЕРОЛОГ) ЭМЧИЗИНИҢ ХҮЛЭЭП АЛЫШКЫНЫ

Кызыл хоорай, Каа-Хем кудумчузу, 2 (парк дужунда)
Ажылдаар шактары: 9.00-18.00
Улуг-хүн — дыштаныр хун
Харылзажыр телефону: 8-923-267-47-29; 8-923-559-93-65.
Эмнээшкн таарышпайн барып болур, эмчи-биле сүмележир херек.
Лицензия № ЛО -17-01-000184, 2013 чылдың ноябрь 22-де Тыва Республиканың Кадык камгалал ямызы тыдыскаан.
Төлевирлиг үндөзүңе парлаан.

Ие (өг-бүлениң) капиталының

акша-хөрөңгизин бажың тударыңа, бажың (чурттаар дача) садып алырыңа ажыглаары-биле чээлини бээр.
Тел. 8-923-389-70-57, 8-923-543-05-47.
КПК «Согласие», шындыл-га №104 от 13 октября 2011г.
ОГРН 1061901008806
Төлевирлиг үндөзүңе парлаан.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа ямызы.

Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар А.М. МОНГУШ.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.
КИДИСТЕР: Нийтиел-политиктиг килдис—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хой-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама, чарлал килдизи — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катал үнер. Хемчээли 2 парлаан ама.
Тираж 6036. Чагыр 12. Номери парлаагже дужаагы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникация адырыңа хайгаарал талазы-биле федералдыг албаннун Тыва Республика тала биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херечиле: дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлааттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакция дуннадыгылары дээш авторлар боттары харылаар.